

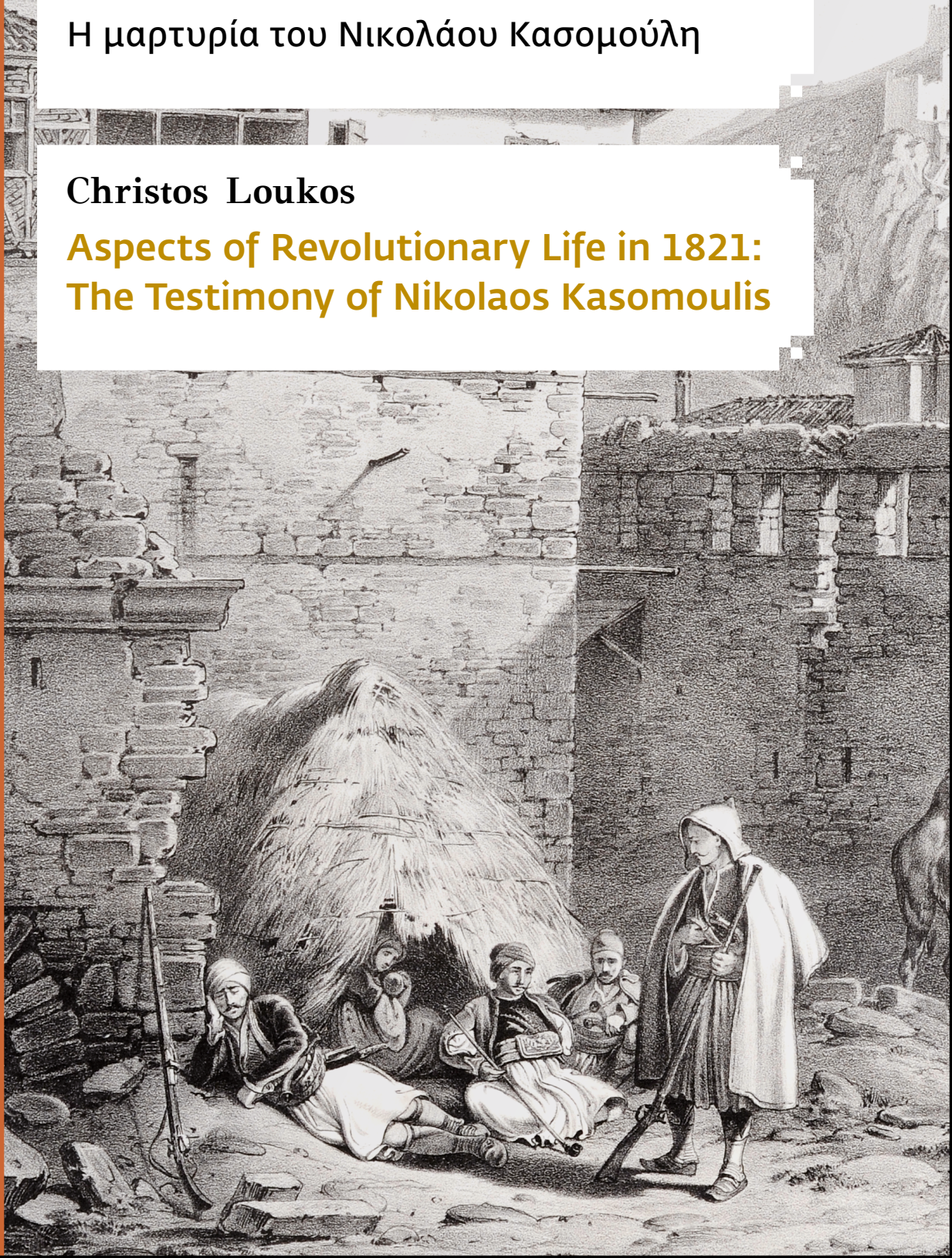
Χρήστος Λούκος

Όψεις της ζωής των επαναστατών κατά το 1821

Η μαρτυρία του Νικολάου Κασομούλη

Christos Loukos

Aspects of Revolutionary Life in 1821:
The Testimony of Nikolaos Kasomoulis

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Όψεις της ζωής των επαναστατών κατά το 1821

Η μαρτυρία του Νικολάου Κασομούλη

Χρήστος Λούκος

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2023

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/rch>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Μαρκέτου

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αθηνά Μποζικά

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Karl Krazeisen (1794-1878)

*Άποψη του Ναυπλίου με το Παλαμήδι
στο βάθος, λεπτομέρεια*

Συλλογές Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, Αθήνα

Επιστημονική Επιτροπή

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μάρω Γερμανού Ομότιμη Καθηγήτρια Αγγλικής Λογοτεχνίας,
Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου
και του Δυτικού Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης,
Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,
Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-2-0

www.rchumanities.gr

Οι εκδόσεις της σειράς Ψηφιακή Βιβλιοθήκη 1821 αποτελούν μέρος του ερευνητικού προγράμματος Ψηφιακό Αρχείο 1821, που εκπονήθηκε από το 2016 έως το 2021.

Το πλήρες συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Ψηφιακή Βιβλιοθήκη 1821.

1821.digitalarchive.gr

Digital Library

Aspects of Revolutionary Life in 1821

The Testimony of Nikolaos Kasomoulis

Christos Loukos

© RCH Digital Library 2023

DIGITAL CO-PUBLISHER

National Documentation Center

(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/rch>)

COPY EDITOR

Pelagia Marketou

SERIES GRAPHICS & COVER DESIGN

Evi Kalogeropoulou

E-PUBLISHING INFRASTRUCTURE

Giorgos Regkoukos

COORDINATOR

Athena Bozika

COVER IMAGE

Karl Krazeisen (1794-1878)

*Das Fort Palamides mit einem Teil
von Napoli di Romania, detail*

National Historical Museum Collection, Athens

Scientific Committee

Ada Dialla Professor of Modern and Contemporary European History,

Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Maro Germanou Professor Emerita of English Literature,

Department of English Language & Literature, National and Kapodistrian University of Athens

Eleni Gousti-Stambogli Historian, Publisher

Kallirroee Linardou Assistant Professor in Byzantine & Medieval Art,

Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Myrto Malouta Assistant Professor in Greek Papyrology,

Department of Archives, Library Science & Museology, Ionian University

ISBN 978-618-86496-2-0

www.rchumanities.gr

The publication series **1821 Digital Library** is part of the research project

1821 Digital Archive, which was implemented throughout 2016–2021.

1821.digitalarchive.gr

Περιεχόμενα

Αντί προλόγου	5
Οι μορφές	6
Οι σχέσεις των δύο φύλων	7
Οι γυναίκες	9
Τα παιδιά	11
Διατροφή και προβλήματα επιβίωσης	13
Ένδυση και σπλισμός	13
Διασκέδαση	15
Θρησκευτικότητα	17
Ο κόσμος των ενόπλων	21
Ιεραρχίες	22
Ανέχεια και αρπαγές	24
Ευκαιρίες πλουτισμού	26
Στρατόπεδα	28
Καραϊσκάκης	29
Θεόδωρος Κολοκοτρώνης	31
Μάχες, ήρωες, ψεύτικοι ήρωες	32
Η οργάνωση των ατάκτων επί Καποδίστρια: αντιδράσεις	33
Ο άλλος	35
Το οικονομικό	38
Αλλαγές στις συνειδήσεις	39
Σημειώσεις	41
Βιβλιογραφία	55

Abstract

Aspects of Revolutionary Life in 1821: The Testimony of Nikolaos Kasomoulis	58
---	----

Αντί προλόγου

Η μελέτη αυτή εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια να αναδειχθούν και να ερμηνευθούν πράξεις και συμπεριφορές όσων βρέθηκαν στις επαναστατημένες περιοχές οι οποίες δεν απασχόλησαν συστηματικά την έρευνα και μας δίνουν μια συμπληρωματική, αλλά συγχρόνως ουσιαστική, εικόνα για τον τρόπο ζωής στη διάρκεια της Επανάστασης. Το εγχείρημα, που θα μπορούσε να έχει τον γενικό τίτλο «Ζώντας μέσα στην Επανάσταση του 1821», φιλοδοξεί να αναδείξει, μεταξύ άλλων, τα δημογραφικά φαινόμενα, την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών, τις σχέσεις των δύο φύλων, τις γυναίκες, τα παιδιά, την εικόνα που έχουν οι επαναστάτες για τον εαυτό τους και για τους άλλους, όντας πλέον ελεύθεροι, τη βαρύτητα του οθωμανικού παρελθόντος και τις ρήξεις με αυτό κ.λπ. Κύριο αιτούμενο, που μένει όμως να τεκμηριωθεί, είναι το ερώτημα αν η Επανάσταση του 1821 ως τραυματικό γεγονός συντέλεσε σε βαθύτερες αλλαγές στις συνειδήσεις και τις πρακτικές των επαναστατών.

Από όσο γνωρίζω, μόνον ο Απόστολος Βακαλόπουλος στον έκτο τόμο του έργου του *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, στηριζόμενος κυρίως σε κείμενα περιηγητών και φιλελλήνων με την ευρύτερη έννοια, αλλά και σε απομνημονεύματα αγωνιστών του 1821 και σε άλλες πηγές, επιχείρησε να αναδείξει με τον δικό του τρόπο πλευρές της Επανάστασης που συνήθως δεν απασχολούσαν τους ιστορικούς. Είναι ενδεικτικοί οι τίτλοι των σχετικών κεφαλαίων στον τόμο αυτό: «Η γη, οι οικισμοί και ο λαός», «Η πολυχρωμία των πληθυσμιακών στοιχείων στην Ελλάδα και οι φορείς των πολιτικοκοινωνικών ζυμώσεων της».¹ Ο ίδιος πάλι, με τις τρεις πρωτοποριακές μελέτες του για το 1821 σχετικά με τους πρόσφυγες και το προσφυγικό ζήτημα,² τους αιχμαλώτους των Ελλήνων³ και τα ελληνικά στρατεύματα,⁴ είχε θίξει από νωρίς πολλές πλευρές όσων θεμάτων θα αναπτυχθούν και εδώ.

Στο διάστημα που ακολούθησε, είχαμε σημαντικές εισφορές σε επιμέρους ψηφίδες αυτού του μεγάλου παζλ που είναι η ζωή των επαναστατών. Ας αναφέρω πρώτα τον θεωρητικό και τεκμηριωτικό πλούτο που περιέχεται στο βιβλίο του Σπύρου Ασδραχά για τη βίωση και την καταγραφή του οικονομικού, καθώς και άλλων όψεων της Επανάστασης, κυρίως όπως προκύπτει από τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821.⁵ Θα προσθέσω, ενδεικτικά, τα όσα έγραψε σχετικά ο Αντώνης Διακάκης για την πόλη του Μεσολογγίου⁶ και τα όσα σημαντικά μας έχουν δώσει ιστορικοί που μελέτησαν τους πληθυσμούς των νησιών του Αιγαίου πριν από το 1821, τα οποία αποτελούν ισχυρή τεκμηριωτική και μεθοδολογική

βάση για την επιχειρούμενη έρευνα των οικισμών και του πληθυσμού των επαναστατημένων περιοχών.⁷ Η δική μου απόπειρα να συμπληρωθεί αυτό το παζλ βασίζεται στα *Ενθυμήματα στρατιωτικά* του Νικολάου Κασομούλη,⁸ έργο που το θεωρώ ως το σημαντικότερο, πιο έγκυρο και πιο πλούσιο σε ποικίλης μορφής πληροφορίες από τα απομνημονεύματα των αγωνιστών.⁹ Από την αποδελτίωσή τους, και αντλώντας συμπληρωματικά από άλλες πηγές, θα επιχειρήσω να αναδείξω κάποια θέματα της ζωής των επαναστατών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη διερεύνηση του κόσμου των ενόπλων, για τους οποίους η μαρτυρία του Κασομούλη είναι πυκνότερη. Πολλά από αυτά ίσως είναι γνωστά, ωστόσο ελπίζω ότι τα επαναδιαπραγματεύομαι με άλλη οπτική, η οποία ενδεχομένως μπορεί να συμβάλει σε μια περαιτέρω ιστορική αξιολόγησή τους.

Οι μορφές

Στο ερώτημα πώς ήταν οι μορφές όσων μετείχαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην Επανάσταση, και ποιες γυναίκες και ποιοι άντρες θεωρούνταν όμορφες ή όμορφοι και το αντίθετο, δεν έχουν δοθεί ακόμα ικανοποιητικές απαντήσεις. Διαθέτουμε αρκετές περιγραφές και σκίτσα αγωνιστών, σχεδιασμένα από ξένους ζωγράφους κυρίως, αλλά χρειαζόμαστε περισσότερες μαρτυρίες των ίδιων των κατοίκων. Ποιο ανάστημα, ποιο παρουσιαστικό και ποια χαρακτηριστικά είχε, για παράδειγμα, ο Γρηγόρης Λιακατάς που αποκαλείται όμορφος από συναγωνιστή του; «Επληγώθη και ο Γρηγόρης Λιακατά, ο μόνος ωραίος, και έχασεν τον οφθαλμόν του από έκρηξιν βόμβας».¹⁰ Η αρχόντισσα της Νάξου που συγκίνησε τον νεαρό Κασομούλη περιγράφεται από τον ίδιο ως εξής: «Τα προσωπικά χαρακτηριστικά της ήτον όλα εις την θέσιν των· η ωραιότητά της ήτον σπάνια και ανδρική, το ανάστημά της μέτριον, εύρωστον <το> σώμα, και αι παρειαί της φυσικά κόκκιναις».¹¹ Ας προσεχθεί το «ανδρική ομορφιά» και τα κόκκινα μάγουλα. Ο Χριστόφορος Περραιβός περιγράφει στα *Απομνημονεύματα πολεμικά* τα φυσικά χαρακτηριστικά του Καραϊσκάκη:

Ανάστημα μέτριον, σώμα ισχνόν, υπομέλαν, και ασθενές, πρόσωπον μακρύ, και λεπτόν μέτωπον πλατύ, όφρεις πλατείαι δασείαι, και μελαναί· οφθαλμοί μικροί, και μελανοί· ώτα μεγάλα, και λεία· ριν λεπτή, και ευθεία· στόμα μέγalon· οδόντες μικροί· μύσταξ μέτριος, και μέλας· αι τρίχες της κεφαλής του ομοίως, εξ ων ήσαν και ολίγα λευκαί.¹²

Τα γυαλιά που φορούσε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ήταν αρνητικό χαρακτηριστικό και ο Καραϊσκάκης έσπευσε να τον αποκαλέσει τεσσερομάτη. Η ένρινη φωνή του Δημήτριου Υψηλάντη ασφαλώς δεν πρόσθετε στα προσόντα του.¹³

Οι περισσότεροι άντρες θα είχαν μέτριο ανάστημα, τουλάχιστον στα μάτια ενός υψηλού γερμανού φιλέλληνα, επιθεωρητή του στρατού. Κατά την επιθεώρηση των δύο πρώτων χιλιαρχιών που έκανε ο Βίλχελμ Κέρινγκ (Wilhelm Körring) μαζί με τον Υψηλάντη, ο Γερμανός («ο άνδρας ούτος, γιγαντιαίος ων το ανάστημα, όλοι οι Έλληνες τον εφείνοντο νάνοι»), «παρατηρών ότι το μέγα μέρος εσύγκειτο από χαμηλούς, και ανάμεσα κανέναν ολίγον υψηλόν [...] εζήτησεν να διαγράψη πολλούς, αλλά δεν ενέδωσεν ο Στρατάρχης». Ο Γιαννούσης Πανομάρας, Σουλιώτης και πεντακοσίαρχος της πρώτης χιλιαρχίας, «του πρώτου χαμηλού αναστήματος (μόλις είναι 4 ½ πόδας), θέλων να τον περιπαίξη ετυλίχθη με μία κάπα ενός στρατιώτου και εστάθη εις την ουράν [...] προσποιούμενος τον στρατιώτην». Ο Κέρινγκ θέλησε να τον αποκλείσει λέγοντας «είναι λοιπόν διά στρατιώτης αυτός, να τον αφήσω;», αλλά ο Υψηλάντης κοινοποίησε την ερώτηση και ξέσπασε γενικό γέλιο.¹⁴

Στα διαβατήρια που εκδόθηκαν μέσα στο 1821 διασώζονται περιγραφές των ατόμων που μετακινούνται, ως ένα είδος φωτογραφίας. Πρόκειται για πηγή που δεν την έχουμε αναζητήσει συστηματικά. Σε ένα διαβατήριο που δόθηκε στην Ύδρα, στις 10 Δεκεμβρίου του 1821, σημειώνονται για τον Κασομούλη τα εξής: «Ανάστημα, σωστόν – μαλλιά, καστανά – μέτωπον, ευρύχωρον – οφρύδια, καστανά – ομμάτια, γαλανά – μύτη, σωστή – μουστάκια, καστανά – στόμα, μέτριον – ιδιαίτερα σημεία δεν έχει».¹⁵ (Διαβατήριο, 1830)

Ως προς τη σωματική αντοχή των αντρών στις απαιτήσεις του ένοπλου αγώνα, η σκληρή ζωή των ποιμένων και των χωρικών, που αποτέλεσαν τον κύριο πυρήνα του επαναστατικού στρατού, τους είχε καταστήσει υγιείς και ρωμαλέους. Έτσι μπόρεσαν να αντέξουν στις ποικίλες κακουχίες του πολέμου και στη λιτή διατροφή.¹⁶

Οι σχέσεις των δύο φύλων

Δεν θα αναφερθώ εδώ αναλυτικά στις ερωτικές σχέσεις και τις σεξουαλικές πρακτικές κατά την περίοδο της Επανάστασης. Έχω επιχειρήσει να εξηγήσω ιστοριογραφικά το βασικό αυτό θέμα, θίγοντας μεταξύ άλλων το ερώτημα αν αυτές οι σχέσεις και οι πρακτικές άλλαξαν μέσα στις νέες πραγματικότητες που προέκυψαν με την εξέγερση.¹⁷ Θα επισημάνω μόνον, συμπληρωματικά, κάποιες ακόμη περιπτώσεις, αντλώντας κυρίως από τον Κασομούλη.

Η συντηρητική ελληνική προεπαναστατική κοινωνία αντιδρούσε έντονα όταν νέοι σπουδαγμένοι στην Ευρώπη εκδήλωναν στη γενέτειρα μια κάποια ελευθεριότητα περί τα ερωτικά.¹⁸ Ο ίδιος ο νεαρός Κασομούλης είναι εκφραστής αυτής της συγκρατημένης ηθικής όταν έρχεται σε επαφή με το άλλο φύλο, ακόμα και σε περιπτώσεις που η πρόκληση για να ανταποκριθεί είναι έντονη, όπως στην

περίπτωση της αρχόντισσας στη Νάξο. Αλλά και συνολικά η στάση του στην προοπτική να παντρευτεί τη μικρότερη κόρη του Νικολάου Στορνάρη, τη Φώτω –το «μόνο αντικείμενο των <ερωτικών> προσπαθειών του»– δείχνει πόσο προσηλωμένος ήταν στην τήρηση όλων των κανόνων μιας προφορικής υπόσχεσης του πατέρα της κόρης. Η υπόσχεση θα ανατραπεί αργότερα για λόγους οικογενειακής στρατηγικής από τη χήρα πλέον Στορνάρη και τότε ο Κασομούλης, προδομένος, θα εκραγεί. Διότι, για να συντελεστεί η «προδοσία», σήμαινε ότι στις ραδιουργίες της μάνας είχε συναινέσει και η κόρη, η οποία τελικά θα παντρευτεί τον πολύ μεγαλύτερό της και ήδη χήρο από δύο γάμους στρατηγό Νικόλαο Κριεζώτη.¹⁹ Η οδυνηρή αυτή εμπειρία φαίνεται ότι ώθησε τον Κασομούλη αργότερα σε πιο τολμηρές ενέργειες: άρπαξε τη γυναίκα που ήθελε να παντρευτεί.²⁰

Στην περίπτωση που ένας στρατιωτικός ανακάλυπτε ότι κάποιος άλλος είχε ερωτικές σχέσεις με τη σύζυγο ή την ερωμένη του, οι αντιδράσεις ποίκιλλαν και εξαρτιόνταν συνήθως από το ποιος ήταν ο ισχυρότερος. Έτσι, ο γενικός επιθεωρητής του στρατού Γεώργιος Κίτσος, που μόλυνε «με το γαλλικό πάθος» τη γυναίκα ενός φίλου του εικοσιπεντάρχου, με αποτέλεσμα να μεταδοθεί και σε εκείνον η ασθένεια, επειδή δεν μπορούσε να εκδικηθεί προσωπικά τον στρατηγό, τον κατήγγειλε στον στρατάρχη Δημήτριο Υψηλάντη, ζητώντας ικανοποίηση της τιμής του με βάση τους νόμους. Η υπόθεση παραπέμφθηκε για να εκδικαστεί στο πολεμικό συμβούλιο, ωστόσο φαίνεται ότι οι συνέπειες για τον Κίτσο ήταν μόνον η μετάθεσή του από το στρατόπεδο της Ανατολικής σε αυτό της Δυτικής Ελλάδας.²¹

Αντίθετα, ο πεντακοσίαρχος Κωνσταντίνος Βέρης, όταν έμαθε ότι η «θρεφομένη εξ ιδίων του» εταίρα έφυγε από το σπίτι του στη Σαλαμίνα και ζει με τον νέο εραστή της, τον εκατόνταρχο Γιαννάκη Λογοθέτη, μετέβη με στρατιωτική δύναμη εκεί, πήρε πίσω τη γυναίκα και τιμώρησε σκληρά και ατιμωτικά τον αντίζηλό του: του έκοψε τα μαλλιά και τον παρέδωσε στους στρατιώτες που τον γύμνωσαν και τον εξευτέλισαν μπροστά στον κόσμο. Ο Βέρης παραπέμφθηκε στο πολεμικό συμβούλιο και εξέπεσε του βαθμού του.²²

Σε δύο περιπτώσεις οι ερωτευμένοι τολμούν να αμφισβητήσουν τους οικογενειακούς καταναγκασμούς και παντρεύονται ή σκέπτονται να παντρευτούν, με συνέπεια να υποστούν αυτοί ή οι δικοί τους τις συνέπειες. Στην πρώτη, ο χριστιανός Στυλιανός Κανταράς, κάτοικος Αρκαδίας, έκλεψε πριν από το 1821 μια τουρκοπούλα, κατέφυγαν στη Ζάκυνθο, την βάπτισε και την παντρεύτηκε με «ευχαρίστησιν της τουρκοπούλας». Σε εκδίκηση, οι συγγενείς της καταδίωξαν τον προεστό Ιωάννη Τζακάλαλη που ήταν «ολίγον συγγενής» με τον Κανταρά. Αυτός κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη για να σωθεί, οι Τούρκοι του άρπαξαν 86 ρίζες ελιές και το 1825, έχοντας επανέλθει στη γενέτειρα, τις διεκδίκησε.²³

Στη δεύτερη περίπτωση, ο φρούραρχος στο Μέγα Σπήλαιο διώχθηκε από τη θέση του γιατί ερωτεύθηκε κόρη ισχυρού παράγοντα της περιοχής και σκεπτόταν να την παντρευτεί χωρίς την άδεια των συγγενών της:

Ο Θανάσης Τούσια, διά την γενναιότητά του και φρόνησιν, ετιμάτο γενικώς από όλους. Πάντοτε υπηρέτησεν επισήμως με τον Κώσταν Βότζιαρην. Ο Ζαΐμης τον είχε διορίσει φρούραρχον εις Μέγα Σπήλαιον· εκεί ευρισκομένη η θυγατέρα τού Μουρτο[υ]γιάννη και ανεψιά του Ζαΐμη, ερωτεύθη με τούτον, και εδιεπραγματεύοντο, με χωρίς την γνώμην των συγγενών των, να υπανδρευθούν. Οι συγγενείς της κόρης δεν εύρισκον αρμόδιον το συνοικέσιον τούτο· ενήργησαν όθεν να τον αποβάλουν από φρούραρχον.²⁴

Ο Κίτσος Τζαβέλας, που πρωτοστάτησε στις απανωτές προσπάθειες των Αιγυπτίων του Ιμπραήμ να καταλάβουν την Κλείσοβα, επιστρέφει νικητής στο Μεσολόγγι και όλοι θέλουν να τον δουν και να τον συγχαρούν. Αυτός, κουρασμένος, έχει άλλες προτεραιότητες: «Ο ατρόμητος ήρωας Τζιαβέλας επιστρεψεν τοιούτος νικητής εις την οικίαν του και αναπαύθη εις τας αγκάλας της ερωμένης του». Την επομένη, όταν ξύπνησε, δέχθηκε τους επαίνους από στρατιωτικούς και πολίτες.²⁵

Ο Θεοδωράκης Γρίβας είχε παντρευτεί τη χήρα του Πάνου Κολοκοτρώνη, κόρη της Μπουμπουλίνας, και διεκδικούσε από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη την προίκα που είχε δώσει αυτή όταν παντρεύτηκε τον γιό του. Ο Κολοκοτρώνης, εγκλωβισμένος στο Ναύπλιο από τον Γρίβα που είχε καταλάβει το Παλαμήδι, αναγκάστηκε να δεχθεί επιτροπή που θα ρύθμιζε τη διαφορά.²⁶ Τελικά εκτιμήθηκαν τα «πολυθρύλητα διαμαντικά» που είχε ως προίκα η κόρη της Μπουμπουλίνας: τέσσερα δακτυλίδια, μία βελόνα «και εν χαρχάλι (ή γκιορντάνι, τουρκιστί) του λαιμού». Ο Κασομούλης, μέλος της επιτροπής, τα εκτίμησε σε 7.000 γρόσια, ο κληθείς «τεχνίτης» σε 11.000, «διά τα οποία τσάκις είχαμεν φέρει το παν άνω-κάτω στενοχωρούντες τον Γεν. Αρχηγόν Κολοκοτρώνη».²⁷

Οι γυναίκες

Εκτός από τα ερωτικά και το πώς οι επώνυμες γυναίκες αποτελούν, όπως μας έχει δείξει εύστοχα η Βάλλια Ράπτη, το αντικείμενο συμφεροντολογικών επιγαιμιών των οπλαρχηγών, θα άξιζε να σταθούμε περισσότερο και με συγκεκριμένες μαρτυρίες στον τρόπο με τον οποίο οι μη επώνυμες, ο μέγιστος αριθμός δηλαδή, φέρουν το βάρος της συντήρησης των οικογενειών, αφού οι ένοπλοι άντρες τους λείπουν ή έχουν πεθάνει. Πολλές μετέχουν στη σπορά και στη συγκομιδή, είναι δίπλα στους κτηνοτρόφους, μεγαλώνουν τα παιδιά τους, καταφεύγουν με αυτά στα βουνά και τις σπηλιές για να σωθούν και εκλιπαρούν για λίγο ψωμί ή μιαν απο-

ζημίωση. Όσες δεν έχουν δίπλα τους μια αντρική παρουσία είναι εκτεθειμένες σε ποικίλους κινδύνους. Επίσης, σε περίοδο πολιορκιών βοηθούν την άμυνα με διάφορους τρόπους· μαζεύουν και αυτές, κινδυνεύοντας, μπάλες εχθρικών κανονιών, περιθάλλουν πληγωμένους, μεταφέρουν τροφές και πολεμοφόδια.²⁸

Πολλές χειρίζονται εύστοχα τα όπλα. Στην Ανδραβίδα, πιστεύοντας ότι καλύπτονταν από την παρουσία τού κοντά ευρισκόμενου ελληνικού στρατοπέδου, οι χωρικοί, κυρίως γυναίκες –ο «λαός» λέει η πηγή– βρίσκονταν μαζί με τα ζώα τους στον κάμπο. Ξαφνικά εμφανίστηκαν εχθροί και, για να μη συλληφθούν, αντιστάθηκαν. Σημαντική αναφέρεται ότι ήταν εδώ η συμβολή των γυναικών, που κλεισμένες σε ένα σπίτι αντιστάθηκαν με τα όπλα των αντρών. Σώθηκαν όλοι τους, αλλά τους άρπαξαν τα ζώα, πρόβατα και βόδια.²⁹

Για την τύχη τους, όταν πέφτουν στα χέρια των εχθρών, ας αναφερθεί μία μόνον μαρτυρία από την κατάληψη του Ανατολικού: «Μας έγγραφαν [...] και ότι, αφού έκαμαν <οι Τούρκοι> τα μύρια κακά εις τους Ανατολικιώτας, εδιάλεξαν ταις νεώτεραις γυναίκες και τα παιδιά, και τα εβάσταξαν· ταις έψαξαν σχεδόν και εις τα απόκρυφα διά πολύτιμον πράγμα, και μόλις εσώθησαν το ήμισυ εξ αυτών να ευοδωθούν εις Άρταν».³⁰

Οι πληροφορίες είναι πυκνότερες για τις γυναίκες των υπερασπιστών του Μεσολογγίου. Πολλές μεταφέρονται στον Κάλαμο όταν η πόλη κινδυνεύει. Οι περισσότερες και φτωχότερες επιστρέφουν ύστερα από την υποχώρηση του εχθρού, γιατί μόνο δίπλα στους άντρες τους, και την οικογένειά τους γενικότερα, έχουν τη δυνατότητα της επιβίωσης. Θα παραμείνουν τώρα και, όταν η δεύτερη πολιορκία θα γίνει στενότερη, θα μοιραστούν την πείνα και τις άλλες οδύνες του πολέμου. Οι ίδιοι οι άντρες τους αποφάσισαν τελικά, αντί να δεχθούν την πρόταση του Ανδρέα Μιαούλη να μεταφέρει τα γυναικόπαιδα πάλι στον Κάλαμο, να τα κρατήσουν μαζί τους για να μην ζητιανεύουν, τα περισσότερα, εκεί για το ψωμί τους.³¹ Δεν ήταν το ίδιο για όσους, όπως ο Ν. Στορνάρης, είχαν τη δυνατότητα να αφήσουν στον Κάλαμο με ασφάλεια και αξιοπρέπεια τους δικούς τους. Φαίνεται μάλιστα ότι ήσαν πολλοί, στρατιωτικοί και πολιτικοί, που εξασφάλισαν καταφύγιο για την οικογένειά τους και για μέρος της περιουσίας τους στα Επτάνησα ή αλλού.³² Το κοινωνικό εργαστήριο που είναι το Μεσολόγγι κατά τη δεύτερη πολιορκία του, όπως το περιγράφει με ζωντάνια και πληρότητα ο Κασομούλης, προσφέρεται και για συστηματικότερη μελέτη της συμμετοχής των γυναικών σε μια τέτοια μέγιστη κρίση, ενώ η εμβέλεια των παραδειγμάτων που προκύπτουν δεν αφορά, ερμηνευτικά, μόνον αυτή την περίπτωση.

Τα παιδιά³³

Είναι δραματικές οι ελλείψεις που έχουμε στα στοιχεία για τις γεννήσεις μέσα στο 1821, για το πόσα βρέφη και πόσα μικρά παιδιά πεθαίνουν από αρρώστιες, ατροφία, κακουχίες κ.λπ., για το πώς μεγαλώνουν –όσα επιζούν– στις ελεύθερες περιοχές, στα χωριά, στις πόλεις, στα πολιορκημένα κάστρα, πόσα από αυτά μαθαίνουν τα στοιχειώδη γράμματα. Ήταν φυσικό ο πόλεμος να επηρεάζει τα παιχνίδια τους. (Αγωνίστρια του 1821 με βρέφος)

Στην αρχή της επανάστασης στην Ύδρα μετά βίας σώζονται από το λιντσάρισμα παιδιών δύο επιφανείς τούρκοι αιχμάλωτοι.³⁴ Μερικές εκατοντάδες ψυχογιότων δύο αντίπαλων στρατιωτικών σωμάτων στο Ναύπλιο, αυτών του Παλαμιδίου και του Ιτς-Καλέ, ορφανοί οι περισσότεροι και εκτεθειμένοι στις εντολές των στρατιωτικών στους οποίους είχαν προσδεθεί, συγκρούονται μέσα στην πόλη χωρισμένοι σε σώματα, με σχέδια και αρχηγούς.³⁵ Και τα μικρά παιδιά στους δρόμους επαναλάμβαναν τις αρχικές απαξιωτικές φράσεις των μεγάλων για τους «Αραπάδες του Ιμπραήμ» που μόλις είχαν αποβιβαστεί στην Πελοπόννησο.³⁶

Άλλα παιδιά καλούνται να παραστούν σε ποικίλες εκδηλώσεις. Έτσι, ο Γεώργιος Γεννάδιος, που έκανε στον Πλάτανο του Ναυπλίου δημόσια έκκληση για να συγκεντρωθούν χρήματα, δίνοντας και ο ίδιος 5 λίρες, ώστε να εκστρατεύσουν οι ευρισκόμενοι στην περιοχή στρατιωτικοί στη Στερεά, είχε τοποθετήσει στη σειρά εκατοντάδες μικρά παιδιά απέναντι από τον στρατώνα. «Ανάθεμα», φώναξαν τα παιδιά, «και το αθών αίμα μας να πέση επί κεφαλής του», σε όποιον δεν εκστρατεύσει. Κλαίγοντας οι στρατιώτες είπαν: «Εκστρατεύομεν, παιδιά μας, εκστρατεύομεν».³⁷

Πολλά παιδιά αιχμαλωτίζονται από Τούρκους, αλβανούς μισθοφόρους ή Αιγυπτίους, οι οποίοι είτε τα κρατούν οι ίδιοι για ποικίλες εξυπηρετήσεις ή τα πωλούν. Από μαρτυρίες παιδιών που κατάφεραν να δραπετεύσουν ή απελευθερώθηκαν με λύτρα, ανταλλαγές ή παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, μαθαίνουμε κάπως για την τύχη τους στην περίοδο της αιχμαλωσίας.³⁸ Άλλα παιδιά, επίσης, μετέχουν στον πόλεμο ή υφίστανται τις συνέπειές του. Γνωρίζουμε από το *Ημερολόγιο* του Νικολάου Καρώρη για την πολιορκία της Αθήνας ότι αρκετά από αυτά είναι μεταξύ των αμάχων που σκοτώνονται από τις βόμβες του εχθρού. Μερικές φορές αναλαμβάνουν επικίνδυνες αποστολές για να μεταφέρουν μηνύματα ή να κατασκοπεύσουν τον εχθρό.³⁹ Κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου, γενναία είναι και εδώ η μαχητική συμβολή των παιδιών που είτε μαζεύουν, με κίνδυνο της ζωής τους, μπάλες κανονιών έξω από τα τείχη είτε μεταφέρουν με βάρκες μηνύματα, νερό και πολεμοφόδια στην απειλούμενη Κλείσοβα:

Την στιγμήν καθ' ην οι Τούρκοι αγωνίζοντο να περάσουν εις τον λιμένα της Κλείσοβας τας λέμβους, <οι αμυνόμενοι> άδραξαν την ευκαιρίαν και έπεμψαν ένα παιδί με εν πλοιάριον να μας αναγγείλη να πέμψωμεν νερόν και φουσέκια, όπως δυνάμεθα. Απέρασεν ο ατρόμητος νέος από όλην την φωτιάν, εσώθη και μας ανήγγειλεν την κατάστασιν και τι ζητούν.⁴⁰

Και ένα παράδειγμα από τη μάχη της Αθήνας, όταν Έλληνες, μεταξύ αυτών και ο Κασομούλης, στο στρατόπεδο του Καραϊσκάκη στον Πειραιά, είχαν οχυρωθεί στο εκεί Μετόχι και δέχονταν τις βολές του τουρκικού πυροβολικού:

Επειδή δεν εβλέπαμεν εισέτι την ώραν οπού <οι εχθροί> έδιδαν το πυρ, εδιορίσθη ένας <μας> ψυχογιός να ανεβή επάνω εις μιαν ταρατζαν μικρήν να παρατηρή, και να μας δίδη <εγκαίρως> την είδησιν. Όλην την προφύλαξίν μας την χρεωστούμεν εις ετούτον τον νέον· εκοίταζεν την ώραν οπού έβαναν πυρ – «φωτιά!», εφώναζεν· εξαπλωνόμασθον όλοι κατά γης.⁴¹

Η διάκριση ανάμεσα σε παιδιά και εφήβους, «νέους» τους αποκαλούν οι πηγές, δεν είναι σαφής. Ούτε είναι σαφές πότε οι νέοι γίνονται άντρες. Αν χρησιμοποιήσουμε έναν διοικητικό διαχωρισμό, το δέκατο έκτο έτος ήταν το όριο. Από την ηλικία αυτή και έως τα εξήντα υποχρεώνει ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος τους κατοίκους της Δυτικής Στερεάς να πάρουν τα όπλα για την υπεράσπιση του Μεσολογγίου λίγο πριν από την πρώτη πολιορκία του. Αλλά, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Αντώνης Διακάκης, στο καμίνι της πολιορκίας του Μεσολογγίου, τα παιδιά και οι νέοι ωρίμασαν πολύ γρήγορα.⁴²

Ο επιθεωρητής του στρατού Κέρινγκ, που τον συναντήσαμε και παραπάνω, διέγραψε από τις πρώτες χιλιαρχίες περίπου 150 ψυχογιούς. Οι αξιωματικοί διαμαρτυρήθηκαν γιατί τους στερούσε τη δυνατότητα να έχουν υπηρέτες. Στον Καποδίστρια, τον οποίο συνάντησαν λίγο αργότερα, είπαν ότι πολλοί από τους ψυχογιούς είχαν τις ικανότητες στρατιώτη, ότι «ένας παις στρατού, ως προς την προμήθειαν <των ειδών τροφής και ύδατος>, άξιζεν περισσότερον από όλην την ενωματίαν, ήτις επασχολείτο εις τα έργα του πολέμου». Ο Καποδίστριας διέταξε να καταταχθούν οι άνω των δεκαέξι ετών και οι υπόλοιποι, 80 περίπου, να σταλούν στη Μονή Ναυπλίου προσωρινά υπό την επιστασία του Αντ. Παπαδόπουλου. Αργότερα, οι ψυχογιοί, καθώς και πολλά άλλα ορφανά, θα συγκεντρωθούν στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας.⁴³

Διατροφή και προβλήματα επιβίωσης

Τα ερωτήματα εδώ είναι πολλά: πώς διατρέφονται οι επαναστατημένοι πληθυσμοί κυρίως σε περιόδους κρίσης (πολιορκίες, εγκατάλειψη οικισμών λόγω προέλασης του εχθρού, καταφυγή σε απρόσιτες ορεινές περιοχές)· αν επιτυγχάνουν οι καλλιεργητές να συλλέξουν τους καρπούς, ώστε να μην αρπαγούν ή να μην καταστραφούν από τον εχθρό ή από τους πεινασμένους αγωνιστές. Σε όλη την ταραγμένη αυτή περίοδο σε πολύ μεγάλο τμήμα του πληθυσμού ο μεγάλος εχθρός είναι η πείνα, συνεχής σύντροφος η αγωνία για επιβίωση. Οι μαρτυρίες είναι πάμπολλες για τους πεινασμένους, είτε πρόκειται για χήρες και ορφανά, είτε για πρόσφυγες και στρατιώτες. Οι τελευταίοι μέσα στην απελπισία τους θα διεκδικήσουν, όπως θα δούμε, δυναμικά το δικαίωμά τους στο σιτηρέσιο που τους αναλογεί. Άλλοι θα αρπάξουν ό,τι μπορούν, πρόβατα κ.λπ., από τους κατοίκους, πολλοί από τους οποίους θα χάσουν σχεδόν όλο το βίο τους· άλλοι θα καταφύγουν στα βουνά και θα κρύψουν τα αγαθά τους (*Γιδοβοσκοί της Αρκαδίας, 1831*).⁴⁴ Ωστόσο, σε μερικές περιπτώσεις, όταν οι κάτοικοι διαπιστώνουν ότι είναι ασφαλείς από τις αρπαγές των ενόπλων, ξεθαρρεύουν και τους προμηθεύουν με ό,τι έχουν.⁴⁵

Η κατάσταση είναι κάπως καλύτερη στις περιοχές που ισχυροί τοπικοί παράγοντες με τις δικές τους ένοπλες δυνάμεις μπορούν να παρέχουν προστασία στους πληθυσμούς. Ασφαλέστερη είναι η ζωή στα νησιά, δεδομένου ότι τα περισσότερα μπόρεσαν να προστατευθούν με την υπεροχή του ελληνικού στόλου στο Αιγαίο. Στις ηγετικές ομάδες δεν έλειψε, τις περισσότερες φορές, κάποια οικονομική άνεση και φροντισμένη διατροφή. Ο πρόεδρος της επαναστατικής κυβέρνησης Γεώργιος Κουντουριώτης ζητούσε να του σταλούν το 1824, από την Ύδρα στο Κρανίδι, μαχαιροπήρουνα, πετσέτες και καφές, ενώ ο αδελφός του Λάζαρος τον προμήθευσε με είκοσι οκάδες ρύζι και ένα κοφίνι κρέας χοιρινό.⁴⁶

Ένδυση και οπλισμός

Δεν με ενδιαφέρει να εντοπίσω πώς ντύνονταν οι κάτοικοι στις διάφορες περιοχές, ποιες οι διαφορές εδώ μεταξύ ισχυρών και μη ισχυρών, αλλά να επισημάνω κάποιες αλλαγές που φέρνει η Επανάσταση, οι οποίες φαίνονται κυρίως στην προσπάθεια των ηγετικών παραγόντων και άλλων να μιμηθούν ενδυματολογικά τους μέχρι πρότινος κυρίαρχους Τούρκους και να δείξουν με την αντιγραφή αυτή την υπεροχή, την ισχύ τους και πώς ήθελαν να προβάλλεται.

Ας αρχίσουμε με ένα περιστατικό που φαίνεται ότι πήρε ευρύτερο χαρακτήρα. Έξω από την Τριπολιτσά, μετά τη φοβερή σφαγή και λεηλασία, οι περισσότεροι

οπληρχηγοί τα τσαρούχια τους τα φορούσαν με μέστια, δηλαδή με λεπτά και μαλακά υποδήματα που τα έβαζαν μέσα από τα κύρια υποδήματά τους οι εύποροι Τούρκοι και χριστιανοί. Ο Κασομούλης σημειώνει ότι στον οίκο του Δεληγιάννη «είδαμεν ένα σωρόν μεστοτζαρουχοποδεμένους». Επίσης είδαν πολλούς να έχουν τυλίξει τα κεφάλια τους με κάθε λογής ακριβά τούρκικα μεταξωτά μαντήλια κατά το παράδειγμα των Τούρκων.⁴⁷ Άλλοι μιμήθηκαν τα «σαρίκια», δηλαδή τους πλούσιους κεφαλόδεσμους με τους οποίους οι τούρκοι αξιωματούχοι έζωναν το φέσι.⁴⁸

Το κίτρινο ήταν το επίσημο και ιερό χρώμα των Τούρκων, αυστηρά εμποδισμένο στους χριστιανούς. Κίτρινα παπούτσια φορούσαν οι πασάδες. Ο Χατζηχρήστος, που είχε σχηματίσει σώμα ιππικού κατά μίμηση του τουρκικού ιππικού των Ντελήδων και τον κέρδισε με ανταλλάγματα η διοίκηση για να τον χρησιμοποιήσει στον εμφύλιο πόλεμο, ήθελε, με αξιώματα πλέον και επηρμένος, να μιμείται τούρκους πασάδες στην εμφάνιση και την ένδυση. Όταν πλησίαζε στους οικισμούς, για να εντυπωσιάσει, προπορεύονταν δύο αξιωματικοί του, ένας δίπλα του «βαστούσεν τα παπούτζια τα κίτρινα» και έπονταν, ως ουρά, με ειδικό βηματισμό, 100-200 παληκάρια με σαρίκια και πάλες, δηλαδή κρεμαστά σπαθιά.⁴⁹

Στο Μεσολόγγι, σε μια συγκέντρωση των στρατιωτικών της Δυτικής Στερεάς το 1824, ο οπληρχηγός Γεώργιος Τσόγκας (Τζιόγκας) ορίστηκε πρόεδρος. Θεώρησε σημαντικό το αξίωμά του και θέλησε να εμφανιστεί κατάλληλα ντυμένος. Αγόρασε έναν έτοιμο αρβανίτικο (σκοδράνικο) ντολαμά, δηλαδή έναν μάλλινο επενδύτη κεντημένο με χρυσό κορδόνι. Όπως σημειώνει ο Βλαχογιάννης, «κάθε παλιός Καπιτάνος, για μεγαλείο, φιλοδοξούσε να φορέση “σκοντριάνικα”». Ο Τσόγκας ωστόσο παρουσίαζε γελοία εμφάνιση. Λέει χαρακτηριστικά η μαρτυρία μας:

Αυτός ποτέ σκοδράνικον ντολαμάν δεν είχε φορέσει, κόκκινον με χρυσά, αλλά φορούσεν τα συνειθισμένα ελληνικά φορέματα, καθώς και οι άλλοι. Τότες, δεν ηξεύρω από ποίον αγόρασεν έναν έτοιμον [ντολαμάν], όστις ούτε εις το ανάστημά του ήτον αρμοσμένος, ούτε εις το πλάτος ανάλογος <αλλά> και το ζώσιμον οπού έκαμεν το έκαμεν παράλογον ως προς την συνήθειαν των Σκοδράνων· [ήτον και εκ φύσεως κοντός και χοντρός]. Έπειτα σκάτζιαις φορούσεν χολέβαις άσπραις σκουτίσαις, βλάχικαις· <με αυτά> και με τα τζαρούχια εις τα ποδάρια, θηλυκωμένα με ασημένιαις θηλειαίς, δεν ημπορούσεν ούτε ο πλέον καλύτερος κωμωδός να σχηματίση, με την φαντασίαν του, τέτοιον πρόεδρον [...] οπού εφκειιάσθη μόνος του.⁵⁰

Όσοι ήσαν φραγκοφορεμένοι, Έλληνες που είχαν έλθει από το εξωτερικό, φιλέλληνες κ.λπ., συμπλήρωναν αυτό το μωσαϊκό των ποικίλων ειδών ένδυσης ανατολικού τύπου, το οποίο ήταν πιο έντονο στις οχυρωμένες πόλεις, όπως το Ναύπλιο, όπου είχαν συρρεύσει κάτοικοι από διαφορετικές περιοχές για προστασία ή για άλλους λόγους. Δεν απέφευγαν τα πειράγματα από τους αγωνιστές για τα παντελόνια τους.

Αλλά και αυτοί, όπως ο Μαυροκορδάτος, φορούσαν τσαρούχια όταν επρόκειτο να εκστρατεύσουν ή να πεζοπορήσουν. Μια επώνυμη απόρριψη του φράγκικου ντυσίματος αποτελεί ο Νικόλαος Σπηλιάδης, ο οποίος, φθάνοντας στην Πελοπόννησο από την Κωνσταντινούπολη κατά την έναρξη της Επανάστασης, εγκατέλειψε τα φράγκικα ρούχα και φόρεσε τη φουστανέλλα.

Η εντυπωσιακή ένδυση συνοδεύεται από λαμπρό οπλισμό, τον οποίο πολλοί τον απέκτησαν από τα λάφυρα του εχθρού. Στα ιστορικά και λαογραφικά μουσεία σώζονται πολλά όπλα και εξαρτήματα τέτοιου πλούσιου οπλισμού γνωστών αγωνιστών. Έτσι ήταν και το ντουφέκι και τα πιστόλια του οπλαρχηγού Ν. Στορνάρη, στολισμένα με σφυρήλατα ασημένια κοσμήματα και με αποτυπωμένο επάνω το όνομά του. Αυτός χάθηκε στην έξοδο του Μεσολογγίου, λίγο μετά ο γιός του αντάλλαξε τα όπλα αυτά με τον Ιωάννη Νοταρά έναντι ενός αραβικού αλόγου.⁵¹

Ας κλείσουμε το θέμα της ένδυσης, που μόνον ενδεικτικά εδώ τονίστηκε,⁵² με κάτι ευτράπελο που παραλίγο να κοστίσει τη ζωή στον Κασομούλη σε μια σύγκρουση με τους Τούρκους: «Τρέχοντας να προλάβω πέτραν, να με κρύπτη, εκόπη η βρακοζώνα μου – μας έζωσαν πανταχόθεν. Εγώ, με τα βρακιά εις τα χέρια, τρόμαξα να καταφθάσω εις το οχύρωμα».⁵³

Διασκέδαση

Όπως και για την ένδυση, δεν θα μπω σε χωράφια που δεν είναι δικά μου, αλλά θα προσπαθήσω και εδώ να εντάξω στα ιστορικά τους συμφραζόμενα μερικά στοιχεία για τα τραγούδια, τη μουσική και τον χορό. Για παράδειγμα, πού έμαθε να παίζει κάποια όργανα ο Κασομούλης; Παίζει μπουζούκι, ενώ αλλού παίζει και τσιβούρι, ένα είδος φλάουτου. Ο ίδιος μας λέει για το τελευταίο, το τσιβούρι:

*Τούτο το όργανον το εδιδάχθην συστηματικά από διδάσκαλον μουσικόν Οθωμανόν δερβίσην της μονής Μεβλεβί λεγόμενος. Ο διδάσκαλός μας διά το προτέρημα τούτο και τας αρετάς του και προκοπήν του, έμαθα έπειτα ότι έλαβεν βαθμούς ανωτέρους πλησίον του Σουλτάν Μαχμούτη. Ωνομάζετο Μουσταφά-Δεδές, νέος 22 χρονών, πολιτικώτατος, ανεξίθρησκος, εχαίρετο την αγάπην των περισσοτέρων πολιτών εις Σέρρας.*⁵⁴

Κάποια στιγμή, στην Τήνο, τον Δεκέμβριο του 1821, συζητούσε ο Κασομούλης με τον φίλο του Σωτήρη Ιωάννου για τη σοβαρότητα της αποστολής που είχαν αναλάβει και λέει τα εξής: «απαυδήσαμεν <ομιλούντες> και προς διάχυσιν των ιδεών πήρα το τζιβούρι και άρχισα να λαλώ σιγανά – μόλις ακούγαμεν οι δύο μας». Από όσα ακολουθούν, φαίνεται ότι τραγουδούσε κάτι ερωτικό, γιατί η κόρη του πρόκριτου

οικοδεσπότη που τους φιλοξενούσε, τους άκουσε και είπε: «Εκλείσθη ο Ερωτόκριτος και Πολύδωρος, και παίζουν». Και ο Κασομούλης απάντησε: «Λείπει η Αρετούσα ακόμη».⁵⁵

Στην Τήνο και τη Νάξο, σε γιορτές, τραγούδησαν πατριωτικά και ερωτικά τραγούδια, και φαίνεται ότι πολλά από αυτά είχαν γίνει γνωστά από εμπορευόμενους στη Σμύρνη. Εδώ, με τη δυτική παράδοση παρούσα, χορεύτηκαν και ευρωπαϊκοί χοροί, τους οποίους γνώριζαν οι αξιωματικοί της ομάδας γιατί είχαν ζήσει στη Ρωσία. Πρώτα, παραθέτω την αφήγηση του Κασομούλη στην Τήνο, προς τα τέλη του Δεκεμβρίου του 1821:

Τα τραγούδια της ελευθερίας,⁵⁶ όσα ηξεύραμεν, τα τελειώσαμεν και εις τα τραπέζια του Κου Ραφτόπουλου, Παξιμάδη και αυταδελφών Γεραλοπούλων, Σμυρναίων εμπόρων, οπού μας έδωσαν. Αφού ο Κος Κανούσης άπαξ (επιτηδειότερος) τα έσωσεν, υποχρέωσαν κ' εμένα να ειπώ και κανέν Κλέφτικον. Το είπα, τι να κάμω; Ημπορούσα να χαλάσω την συναναστροφήν και να εντροπιάσω την αυλήν μας;⁵⁷

Στη Νάξο τώρα, την Πρωτοχρονιά του 1822:

Την ημέραν εκείνην ιδιαιτέρως την εώρταζεν και κάποιος Βασιλάκης συγγενής των, και προετοίμασεν νυχθερινόν χορόν και τραπέζι διά όλους τους προκρίτους, και εκάλεσεν και ημάς όλους. Εις αυτόν τον χορόν είδα διαφόρους κατοίκους και παροίκους επισήμους, γέροντας και νέους με αισθήματα, και εγνωρίσθην με πολλούς. Το φέρσιμον των γυναικών δεν ήτον κατώτερον από της Ντήνου και Μυκόνου ως προς τον πολιτισμόν. Διαφόρους χορούς είδα, και ευρωπαϊκούς και ελληνικούς· η σάλλα ήτον αρμόδιος διά χορόν, και όλοι εχόρτασαν χορεύοντες ευρωπαϊκά – και ο Γεν. Επίτροπος και οι υπασπισταί. Λυπούμουν οπού δεν ήξευρα κ' εγώ αυτόν τον χορόν να μην κάθωμαι αργός. Εχόρευσα εντοσούτω νησιώτικα, οπού ήξευρα ολίγον. Όλη η νυξ επέρασεν με χορούς, με διάφορα τραγούδια της ελευθερίας και ερωτικά, τα οποία εσώσαμεν εις Ντήνον, και ήτον νεοφανή εκεί. Και τα κουδούνιζεν καλύτερα ο Κος Κανούσης. Είπαμεν και μερικά ηρωικά (Κλέφτικα)· και αυτά εφείνοντο το αλάτι εις εκείνην την εποχήν. Γευθέντες, περί τα ξημερώματα αναχωρήσαμεν διά τας οικίας μας.⁵⁸

Ακολουθεί η εκστρατεία του Ολύμπου, που τελικά απέτυχε. Τις ημέρες του Πάσχα του 1822, σε κάποια ανάπαυλα, ενώ ετοίμαζαν τα σχέδια της επόμενης μάχης και υπό το βάρος μιας πρόσφατης ήττας με απώλειες, οι αξιωματικοί αποφάσισαν να ξεπεράσουν τη μελαγχολία τους, να δοξάσουν τον Θεό πίνοντας («με ταις ποτήραις») και να τιμήσουν τους νεκρούς συντρόφους παίζοντας όποια μουσική ήξερε ο καθένας: «Ο Γούλας έπαιζεν το σιαρκί, ο Τόλιος το ριμπάπι, ο Διαμαντής όλα (πλην <έπαιξε> το βιολί τότες), και εγώ τομποζούκι [...] Οι στρατιώτες κρασοποτήσαντες, αλησμόνησαν τους σφαγμένους συνδρόφους των, και είχαν παράδειγμα ημάς».⁵⁹

Δεν λείπουν και οι επινίκιοι χοροί. Πάλι από την εκστρατεία του Ολύμπου, αφού έδωξαν τους Τούρκους, χόρεψαν δύο περίπου ώρες και οι Τούρκοι τους έβλεπαν από μακριά, αλλά το βεληνεκές των τουφεκιών τους δεν τους έφθανε.⁶⁰ Κάτι αντίστοιχο έγινε και μετά μια νίκη στο Μεσολόγγι: μετά την απόκρουση των Αιγυπτιωτών στην Κλείσοβα «όλην την νύκτα αι χαραίς και τα τραγούδια δεν έπαυσαν, οι χοροί και τα βιολιά γύρω του Μισολογγίου».⁶¹ (Χορός στο ύπαιθρο)

Παραπάνω αναφέρθηκα στα πατριωτικά και ερωτικά τραγούδια. Φαίνεται ότι κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφα, αντιγραφόμενα από χέρι σε χέρι. Κάποια από αυτά, αντιτουρκικά, στοίχισαν τη ζωή σε έναν μοναχό:

*Μετ' αυτούς ομού συνέλαβον και έναν ιερομόναχον, πρωτοσύγκελλον Σιναΐτην, όστις από ζήλον έμβαιεν εις Μισολόγγι, και αφού τον ήυραν γεμάτους τους κόρφους φύλλα διαφόρων τραγουδιών Ελληνικών κατά των Τουρκών, την αυγήν τον παλούκωσαν απέναντι ημών και τον άφησαν να τον βλέπομεν μακρόθεν.*⁶²

Ωστόσο, αν αληθεύει, ο ίδιος ο Κιουταχής άκουγε τραγούδια που υμνούσαν νίκες Ελλήνων: «Μας είπεν [κάποιος που βρέθηκε στο στρατόπεδο των Τούρκων] ότι ο Κιουταχής ευχαριστείτο να τραγουδή και να ακούγη το τραγούδι του Καραϊσκάκη διά την νίκην της Αράχωβας (κατά του Μοσθάμπεη και Κεχαγιάμπεη)».⁶³ (Στη μέση στην Αράχωβα, τραγούδι)

Κάποιοι ευρωπαϊκοί χοροί έφερναν πιο κοντά τον άντρα και τη γυναίκα, κάτι που οι οπλαρχηγοί θεωρούσαν ότι θα μπορούσε να προσβάλει την τιμή τους. Ο Θεοδωράκης Γρίβας, μαζί με τον Χριστόδουλο Χατζηπέτρο και τον Γεώργιο Βάγια, δεν παρευρέθηκαν, αν και ειδικά προσκλήθηκαν, στον χορό που έδωσε προς τιμήν του Μαιζών (Nicolas-Joseph Maison) ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας στον χώρο του Βουλευτικού, στο Ναύπλιο. Ο γάλλος στρατηγός περίμενε να δει τα παληκάρια να χορεύουν. Ο Γρίβας φοβόταν μήπως επιβουλευτούν οι Γάλλοι την τιμή τους χορεύοντας με τις γυναίκες τους, ενώ αυτοί θα χόρευαν ως «αρκούδια» για να γελούν οι παρευρισκόμενοι και ιδιαίτερα οι Μοραΐτες. Τελικά το βράδυ πέρασε με «βαλτζ και κατρίλλαις».⁶⁴

Θρησκευτικότητα

Από τη χριστιανική πίστη τους αντλούν δύναμη οι επαναστάτες για να πολεμήσουν, να βρουν παρηγοριά στις δυσκολίες τους, να οπλιστούν με αισιοδοξία για το τελικό αποτέλεσμα της προσπάθειάς τους. Η πίστη τους ενισχύεται ακόμη περισσότερο αφού ο αντίπαλος είναι αλλόθρησκος, μουσουλμάνος. Κατά τον σχηματι-

σμό των χιλιαρχιών επί Καποδίστρια, οι στρατιώτες ορκίζονται να υπερασπίσουν την ορθόδοξη πίστη και την ελευθερία της πατρίδας.⁶⁵ Η εκδήλωσή της είναι έντονη στα πεδία των μαχών, όταν παρακαλείται το θείο να βοηθήσει για την επιτυχή έκβαση μιας σύγκρουσης με τον εχθρό ή για τη σωτηρία από παντοειδείς κινδύνους. Προσεύχεται ο Κίτσος Τζαβέλας στην Παναγία (σε ναό της Κλείσοβας) και αφιερώνοντας το σπαθί του, που είχε σπάσει από εχθρική σφαίρα, ζητά τη βοήθειά της.⁶⁶ Ο Νικολάκης, ξάδελφος του Κασομούλη, ενθάρρυνε τους στρατιώτες του σε σύγκρουση στον Πειραιά (αρχές Μαρτίου 1827) λέγοντας «όποιος πεθάνη εκείνην την ημέραν θα πηγαίνει ως μάρτυρας εις τον Παράδεισον».⁶⁷

Όσο κρινόταν έξω από το Μεσολόγγι η αντιπαράθεση του ελληνικού στόλου υπό τον Μιαούλη με τον αντίστοιχο εχθρικό, οι πολιορκημένοι με επικεφαλής τον επίσκοπο Ρωγών Ιωσήφ και τους άλλους ιερείς προσεύχονταν, ενώ χτυπούσαν οι καμπάνες.⁶⁸ Κατά την έξοδο, σημειώνει Κασομούλης: «Εις την φωτιάν αυτήν, έως να φθάσωμεν <εις το τέρμα>, ενθυμήθην την Παναγίαν και είπα: “Παναγία μου, φύλαξέ μας”».⁶⁹

Η πεποίθηση ότι η Θεία Πρόνοια είχε αποφασίσει την απελευθέρωση των Ελλήνων, έχει κυριεύσει απλούς πολίτες και σημαίνοντες. Σε αυτήν αποδίδουν τις νίκες τους απέναντι στις υπέρτερες δυνάμεις μιας αυτοκρατορίας, αυτήν επικαλούνται για να πιστέψουν ότι τελικά θα νικήσουν, ενώ ο Ιμπραήμ προελαύνει και έχουν πέσει στους εχθρούς το Μεσολόγγι και η Ακρόπολη. Σε αυτήν προσγράφουν τη σωτηρία τους μετά την καταστροφή του τουρκο-αιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο από τα πολεμικά πλοία των τριών δυνάμεων.

Κάποιοι ανέτρεχαν στις προφητείες του Αγαθάγγελου για να ερμηνεύσουν τα όσα συνέβαιναν⁷⁰ ή για να αντλήσουν ελπίδες, όπως οι πολιορκημένοι στο Μεσολόγγι.⁷¹ Η άφιξη του ρωσικού στόλου στο Αιγαίο, λίγο πριν από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, προκάλεσε αναζωπύρωση αυτών των προφητειών.⁷² Ο Θεοδωράκης Γρίβας, που παρά τις θηριωδίες του έκανε τακτικά τον σταυρό του, άρχισε σε μια συνάντηση να διηγείται θαύματα αγίων και αντέδρασε έντονα όταν ένας συνομιλητής του, ο Αναστασάκης Παπά, θέλησε να τον πείσει ότι «όλα αυτά είναι ψεύματα, είναι <λόγια> των καλογήρων». Ο Κασομούλης βρήκε άκαιρη αυτή τη στάση του Αναστασάκη γιατί αφαιρούσε από τον οπληρχηγό τον φόβο της θείας τιμωρίας: «εις έναν όστις μόλις έγγραφε το όνομά του και είχεν κάποιο σέβας [...] <ο Αναστασάκης> δεν έπρεπεν να τον σηκώνη τον χαλινόν όστις βαστούσεν το συνειδός του».⁷³

Η θρησκευτική πίστη, ενώ είναι διάχυτη μεταξύ των επαναστατών, με τις αναμενόμενες διακυμάνσεις και ποιοτικές διαφορές στην έκφρασή της, που οφείλονται στη διαφορετική μόρφωση, ψυχολογία, κοινωνική θέση ή άλλους παράγοντες, δεν συνδέεται αναγκαστικά με την εκκλησία και τους εκπροσώπους της. Με την Επανάσταση αποκόπηκαν από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης όσοι

εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι (επίσκοποι, μητροπολίτες) βρέθηκαν στις επαναστατημένες περιοχές ή κατέφυγαν σε αυτές. Μερικοί διατήρησαν τυπικά τον εκκλησιαστικό έλεγχο των περιοχών που τους ανήκαν προεπαναστατικά, αλλά ο πόλεμος περιόρισε τον ρόλο τους ουσιαστικά με τις μεταβολές που επέφερε. Όχι μόνον κάποια τμήματα επαρχιών που ανήκαν στη δικαιοδοσία τους ελέγχονταν κατά διαστήματα από τους Τούρκους ή τους Αιγυπτίους αλλά, το κυριότερο, πολλοί χριστιανοί εγκατέλειψαν τις εστίες τους, κυρίως για λόγους προστασίας, και κατέφυγαν σε ασφαλέστερες περιοχές. Συρρικνώθηκαν έτσι και τα έσοδα που αντλούσαν αυτοί οι ιεράρχες από το ποίμνιό τους. Είναι συχνές οι αναφορές που υποβάλλουν στη διοίκηση μερικοί από αυτούς, τονίζοντας ότι με τον δραστικό περιορισμό των εσόδων πλήττεται το κύρος τους και συχνά αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης. Παράλληλα, επισημαίνουν ότι αρνούνται πλέον πολλοί από τους χριστιανούς να καταβάλλουν τα εκκλησιαστικά δασύματα και αποδίδουν αυτή την άρνηση στη χαλάρωση των θρησκευτικών ηθών.

Η άρνηση αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως μια ευκαιρία των πιστών να ξεφύγουν από κάποιες προεπαναστατικές δεσμεύσεις απέναντι στην εκκλησιαστική ηγεσία και ασφαλώς εντάσσεται στη γενικότερη αμφισβήτηση που προκάλεσε στις συνειδήσεις η Επανάσταση. Ωστόσο, όπως ειπώθηκε, θα πρέπει να διαχωρίσουμε τη στάση των επαναστατών απέναντι στους εκκλησιαστικούς θεσμούς από την πίστη τους στο θείο. Η σκόπιμη στενή σύνδεση ιερατείου και πίστης επέτρεψε στην επίσημη εκκλησία να διεκδικήσει μετεπαναστατικά έναν ρόλο των φορέων της πολύ μεγαλύτερο από αυτόν που πράγματι υπήρξε.

Παρά τη διάκριση αυτή δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι στην εδραίωση της χριστιανικής πίστης, ακόμη και στη διάσωσή της σε κρίσιμες στιγμές επί Τουρκοκρατίας, ασφαλώς ο ρόλος της επίσημης εκκλησίας και των φορέων της ήταν καθοριστικός. Δεν μπορεί επίσης να αμφισβητηθεί η συμμετοχή ιεραρχών και απλών ιερέων στον Αγώνα: αυτοί ευλογούν τα όπλα και τις σημαίες των επαναστατών, οργανώνουν προσευχές, ενθαρρύνουν, παρηγορούν. Μερικοί συμμετέχουν στον πόλεμο, θανατώνονται ή θυσιάζονται. Άλλοι είναι μέλη των επαναστατικών διοικήσεων ή ασκούν διάφορους μη θρησκευτικούς ρόλους.⁷⁴ Κάποιοι θα μετάσχουν στις εμφύλιες διαμάχες⁷⁵ και τις πολιτικές συγκρούσεις. Δεν λείπουν ωστόσο και εδώ περιπτώσεις εκμετάλλευσης του θρησκευτικού αισθήματος των πολλών,⁷⁶ ακόμη και συνεργασίας με τον εχθρό.⁷⁷ Από τους ευρισκόμενους στις ελεύθερες περιοχές Ευβοείς ζητήθηκε από τη Βουλή, αρχές του Ιανουαρίου του 1828, η αντικατάσταση του επισκόπου Ευρίπου επειδή αυτομόλησε στον εχθρό. Η αίτηση έγινε δεκτή διότι ο «αυτομολήσας προς τους εχθρούς, όχι αρχιερέυς, αλλ' ουδ' Έλλην απλώς δεν πρέπει να λογίζεται». Αντίθετα, σε μια άλλη συνεδρίαση η Βουλή, απαντώντας σε αίτημα του μοναστηριού του Μεγάλου Σπηλαίου να σταλούν τροφές και

πολεμοφόδια για να συνεχίσει να αντιστέκεται στον εχθρό, χορήγησε στον ηγούμενο τη φρουραρχία «του καταστάντος ως φρουρίου μοναστηρίου».⁷⁸

Η εικόνα που προκύπτει από τα γραπτά, τους λόγους και τη γενικότερη δράση του ιερατείου στη διάρκεια του 1821 είναι ότι οι εκπρόσωποί του συμμερίζονται και αυτοί, τις περισσότερες φορές, τις φιλελεύθερες απόψεις σε θέματα παιδείας και ηθικής διαπαιδαγώγησης των νέων.⁷⁹ Είναι επίσης ανεκτικοί απέναντι στις εκπαιδευτικές προσφορές ετερόδοξων χριστιανών. Ανοχή δείχνεται ακόμη όταν ανακύπτουν, λόγω των έκτακτων συνθηκών της Επανάστασης, παρεκτροπές σε θέματα ερωτικά και οικογενειακά. Η στάση των εκκλησιαστικών παραγόντων στις επαναστατημένες περιοχές ασφαλώς συνδέεται με την αποκοπή τους από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, το οποίο προεπαναστατικά είχε εντείνει τις κατασταλτικές μεθοδεύσεις του για τον περιορισμό των φιλελεύθερων ιδεών, των «φώτων», και είχε λάβει συγκεκριμένα μέτρα κατά των φορέων τους.⁸⁰ Η διακυβέρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια αποτελεί μια πρώτη απόπειρα να ελεγχθεί αυτή η κάπως απελευθερωμένη προσπάθεια αντιμετώπισης των εκκλησιαστικών⁸¹ και εκπαιδευτικών ζητημάτων.

Είναι γνωστή η βαθιά πεποίθηση του Καποδίστρια ότι η Θεία Πρόνοια κατεύθυνε τα ανθρώπινα, και στην επέμβασή της απέδιδε τη σωτηρία της Επανάστασης. Πίστευε, επομένως, ότι και η δική του προσπάθεια για την ανόρθωση της χώρας ήταν εγγεγραμμένη στον θείο σχεδιασμό για την τύχη της Ελλάδας. Έγραφε στον πρίγκιπα Γκορτσακόφ (Α. Gorchakov):

Δεν πιστεύει ότι η Θεία Πρόνοια κάνει θαύματα στην τύχη. Αυτά που έκανε επί οκτώ έτη για να σώσει αυτό το έθνος και για να του δώσει τη Βόνιτσα, το Μεσολόγγι και το Ανατολικό, του δείχνουν φανερά ότι, όποιοι κι αν είναι οι ανθρώπινοι συνδυασμοί, η τύχη της Ελλάδας έχει αποφασιστεί και θα ολοκληρωθεί. Από αυτή την πεποίθηση αντλεί το θάρρος που έχει ανάγκη για να εκπληρώνει εν πλήρει συνειδήσει τα καθήκοντά του χωρίς να τον σταματά κανένα εμπόδιο.⁸²

Η βαθιά προσήλωση του Ιωάννη Καποδίστρια στην ορθοδοξία εκδηλώθηκε, μεταξύ των άλλων, στη συνεχή προσπάθειά του να καταστήσει τα διδάγματά της θεμέλιο της στοιχειώδους εκπαίδευσης των νέων. Αν και είχε λόγους να είναι δυσαρεστημένος από την προσπάθεια του Πατριαρχείου το 1828 να πείσει με την αποστολή μητροπολιτών τους ελεύθερους Έλληνες να υποταχθούν στην εξουσία του σουλτάνου,⁸³ εκμεταλλεύτηκε την αλλαγή πατριάρχη, το 1830, και κυρίως τον εξαναγκασμό της Πύλης από τις Μεγάλες Δυνάμεις να αναγνωρίσει την ύπαρξη ανεξάρτητης ελληνικής κρατικής οντότητας, για να επιχειρήσει την επαναπροσέγγιση της χώρας με το Πατριαρχείο, στέλνοντας μια προσεκτικά συνταγμένη επιστολή του. Αν η επαφή αυτή δεν διακοπτόταν με τη δολοφονία του, το τελικό αποτέλεσμα ενδεχομένως

θα ήταν, με τη συναίνεση και των δύο πλευρών, μια μορφή αυτοκέφαλης ελληνικής εκκλησίας. Και τα δύο μέρη, πάντως, ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για την προστασία της ορθόδοξης πίστης των Ελλήνων από κάθε απόπειρα παρέκκλισης ή προσηλυτισμού. Για λόγους πολιτικής, ο Καποδίστριας δεν μπορούσε να αντιταχθεί στην ίδρυση σχολείων από τους αμερικανούς και άγγλους ιεραποστόλους. Ωστόσο, είναι χαρακτηριστικά όσα εκμυστηρεύτηκε εμπιστευτικά στον Νικόλαο Καλλέργη, για το σχολείο που ο ιεραπόστολος Χ. Λ. Κορκ (Ch. L. Korck) είχε ιδρύσει στην Ερμούπολη:

Του έγραψε ο Ν. Χρυσόγελος για το σχολείο και είναι καλό, πριν ο Καλλέργης αναχωρήσει, να συστήσει σε άτομα της εμπιστοσύνης του να προσέχουν από κοντά με τι ασχολείται ο Κορκ. Το γεγονός είναι ότι θέλει σιωπηλά να εμπνεύσει σε νέους μαθητές, αγόρια και κορίτσια, την περιφρόνηση για την εθνική τους θρησκεία και την προτίμησή τους για τον μεθοδισμό ή την αθεΐα, που αποτελεί τον στόχο της θρησκείας του. Το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό αλλά δεν σκοπεύει να ασχοληθεί μ' αυτό επί του παρόντος. Ωστόσο, ας γνωρίζει ο Καλλέργης ότι απασχολεί πολλούς φιλέλληνες φιλοσόφους που βρίσκονται μεταξύ των Ελλήνων και ασχολούνται με την εκπαίδευση. Να μείνουν όλα αυτά μεταξύ τους.⁸⁴

Ως προς την πρόνοια για την ταφή τους, κάποιοι αγωνιστές είχαν ξεχωρίσει ένα ποσό και το κρατούσαν επάνω τους: «Από ημάς, το περισσότερο μέρος, άλλος είχεν <εις το κεμέρι του> μόνον 20 γρ., άλλος καθόλου, και άλλος ζούσεν με δάνεια από φίλον, ή από κανέναν στρατιώτην παλαιόν πιστόν, όστις βαστούσεν διά τον τάφον του (διά θυμίαμα και κηρί, έλεγον) από 50, 100 ή 200 ή 500 γρόσια».⁸⁵ Στη σύντομη διαθήκη του Καραϊσκάκη σημειώνεται: «Χίλια [γρόσια] να πάρουν εκείνοι οπού θα με θάψουν» και «να μοιρασθούν διά την ψυχήν μου» όσα περισσεύουν από όλη την κατανομή των 44.000 γροσίων που όρισε.⁸⁶ Οι συχνοί θάνατοι, ιδιαίτερα των παιδιών και των νέων από ποικίλες ασθένειες, φαίνεται να δοκιμάζουν την πίστη κάποιων ότι οι απώλειες αυτές εντάσσονται στο γενικότερο σχέδιο της θείας βούλησης.⁸⁷

Ο κόσμος των ενόπλων⁸⁸

Με τη μαρτυρία του Κασομούλη κυρίως αναδεικνύεται ο κόσμος των ενόπλων στην πολυπλοκότητά του με τη ματιά ενός μεσαιού αγωνιστή που η εμβέλειά της ξεπερνά την ατομική περίπτωση, δεδομένου ότι ο μάρτυρας δεν εμφανίζεται «ηρωικός» ή τόσο επίμονος στη δική του άποψη, όπως για παράδειγμα ο Μακρυγιάννης. Φυσικά, και ο Κασομούλης έχει τις προτιμήσεις του, τις μονομέρειές του, υπέρ των Ρουμελιωτών και κατά των Πελοποννησίων, λόγου χάρη, ή και υπέρ και κατά αντίπαλων ομάδων μεταξύ των Ρουμελιωτών, αλλά στην προσπάθειά του να περιγράψει με λεπτομέρειες πράξεις και συμπεριφορές, να φανεί «αντικειμενικός»

θα λέγαμε σήμερα, μας αφήνει ένα μεγάλο παράθυρο για να αναζητήσουμε κάτι πιο αντιπροσωπευτικό.⁸⁹

Η Επανάσταση βασίστηκε ως προς τον ένοπλο αγώνα σε υπάρχουσες διαθέσιμες ετοιμοπόλεμες ομάδες (Μανιάτες, οπλαρχηγούς με τους άντρες τους, Σουλιώτες, ενόπλους στην υπηρεσία των προκρίτων κ.ά.) που γνώριζαν τον πόλεμο εξίσου καλά με τους Τούρκους και τους Αλβανούς. Σε αυτές προστέθηκαν γεωργοί και κτηνοτρόφοι που μετατράπηκαν σε ένοπλους επαναστάτες και συνέβαλαν στη δημιουργία στρατιωτικών σωμάτων. Η σκληρή καθημερινή ζωή τους είχε καταστήσει και αυτούς ανθεκτικούς στις κακουχίες του πολέμου.⁹⁰ Άντεξαν στις καιρικές συνθήκες, στις πορείες, στη διατροφική λιτότητα, στην πείνα, στις πολύωρες μάχες. Το ψυχικό σθένος συνδυάστηκε με σωματική ρωμαλεότητα.

Στις προηγούμενες ενότητες αναφέρθηκαν κάποιες σκέψεις για τις μορφές τους και για το πώς οι ίδιοι έβλεπαν τον εαυτό τους, για το ντύσιμο και τον οπλισμό τους. Τα απλά ή τα στολισμένα άρματα ήταν αναπόσπαστο κομμάτι του εαυτού τους και το ξαρμάτωμα αποτελούσε μεγάλο εξευτελισμό. Αναφέρεται, επίσης, και το κόψιμο των μαλλιών ως μέγιστη ποινή.⁹¹

Δεν θα επιχειρήσω εδώ τη στρατιωτική ιστορία του 1821, αλλά θα αναφερθώ σε κάποιες λιγότερο τονισμένες πτυχές της ζωής και της δράσης των ενόπλων την περίοδο αυτή, αντλώντας κυρίως από τη μαρτυρία του Κασομούλη.

Ιεραρχίες

Μια ιεράρχηση στις ένοπλες ομάδες των ατάκτων είναι εμφανής: οπλαρχηγοί, κατώτεροι αξιωματικοί, στρατιώτες. Καθώς ήταν ένας από τους κατώτερους αξιωματικούς, ο ίδιος ο Κασομούλης παρακολούθησε από κοντά, ως γραμματικός του Ν. Στορνάρη, τις ποικίλες «αριστοκρατικές», όπως τις λέει, συμφωνίες μεταξύ των οπλαρχηγών· θα διαπιστώσει ότι έχουν καταστήσει τα αξιώματά τους κληρονομικά, ότι αναπαράγονται εσωτερικά:

Με έναν λόγον, έβλεπα ότι οι άνθρωποι ούτοι εφρόντιζαν να κερδήσουν τον στέφανον της δόξης όχι μόνον αυτοί διά την προσωπικήν αξιότητά των, παρά να την κληρονομήσουν και οι υιοί των, και οι έγγονοί των. Ώστε το χυνόμενον αίμα των μυριάδων πολεμικών και αθών <ανδρών> να χρησιμεύση διά 50-100 μόνον, και άλλοι να άγωνται και να φέρωνται από αυτούς. Εννοούσα <τέλος> ότι, υπηρετών με τόσον ζήλον υπό τον Στορνάρην, αδικούσα τον εαυτόν μου, οπού θυσίασα το παν <εις τον Αγώνα>· πλην ήτον αναπόφευκτον το κακόν, και έπρεπεν να το υποφέρω και εγώ <καθώς> και άλλοι ωσάν εμένα, οίτινες ευρέθησαν <ως γραμματικοί υπηρετούντες> με άλλους. Η περίστασις έτζι το ήθελεν. Υπέκυψα εις την δύναμίν των.⁹²

Ακόμη και το 1826, όταν οι αρχηγικές ικανότητες του Καραϊσκάκη αναγνωρίζονταν σχεδόν από όλους, ο Γιαννιός Στορνάρης, γιος του θανόντος κατά την έξοδο του Μεσολογγίου αρματολού του Ασπροποτάμου Ν. Στορνάρη, αρνιόταν να εκστρατεύσει υπό τις οδηγίες του γιατί τον θεωρούσε κατώτερο κατά την τάξη και μάλιστα νόθο. Προτιμούσε να ενταχθεί στο σώμα του Ιωάννη Νοταρά που ήταν γόνος «παλαιάς οικογενείας».⁹³ Είναι χαρακτηριστικά όσα έλεγε ο Νικόλαος Κοντογιάννης στον Κασομούλη, λίγο πριν από τον θάνατο του Καραϊσκάκη, και τι του απάντησε ο συνομιλητής του:

Προ ημερών ο Ν. Κοντογιάννης, επαραπονείτο από τον Αρχηγόν, ότι δεν μας προσέχει ούτε εις την τιμήν, ούτε εις την πρόβλεψιν, ότι και την δόξαν και όλα τα θέλει διά τον εαυτόν του, και ότι πρέπει να τον περιορίσωμεν να μη [εξ]ελέγχη τους Αξιωματικούς με τόσην αυθάδειαν, και άλλα, και ότι δεν έπρεπεν να καταδεχώμεθα να συρώμεθα από έναν μούλον.

— Και ποίον άλλον, τον ερώτησα, έχομεν καλύτερον, και ειλικρινέστερον;

— Έχομεν, μοι λέγει, και μάλιστα άνδραν εμπειροπόλεμον, και όστις έχει και μοιράζει δούπιας.

— Πού είναι αι δούπιας; τον ερωτώ· δείξε μοι καν μίαν εσύ πρώτον, οπού τον γνώρισες αυτόν, αν έλαβες.

— Φθάνει, μοι λέγει, να ενωθούμεν, να γίνωμεν εν σώμα, κ' εγώ σε υπόσχομαι να πληρωνόμεσθην τακτικά.

— Άφησέ με, Καν Νικολάκη, τον είπα, διότι αρκετά διέτριψα <μελετών> τον χαρακτήρα όλων των Οπλαρχηγών μας, καθώς <και συ τους> γνωρίζεις, ειλικρινέστερον όμως δεν είδα. Διά τούτο, ας υπηρετούμεν με την προθυμίαν όλην υπό τας διαταγάς του να κάμωμεν δουλειάν. Αυτός ούτε παιδιά <μεγάλα>, ούτε συγγενείς έχει να διαδώση [=μεταδώσει, κληροδοτήσει] την δόξαν του· είναι μόνος του. Μούλος, ξεμούλος, αυτός είναι δι' ημάς όστις θα μας δείξη τον πόλεμον και την αληθνήν δόξαν. Διότι από το μηδέν, χωρίς <πολιτικόν> κόμμα, χωρίς τίποτες, <αλλά> μόνον με την παληκαργιάν του και ειλικρινή αφοσίωσιν εις το Έθνος—μ' όλα τα κυνηγήματα οπού τον εκάμαμεν, καθώς ηξεύρεις, όλοι—έφθασεν έως αυτού, οπού ούτε έφθασεν άλλος, ούτε θα φθάση.⁹⁴

Στην πολιορκία του Μεσολογγίου οι οπλαρχηγοί της δεύτερης τάξης συνασπίστηκαν σε «αδελφότητα» για να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους και να κατακρίνουν πράξεις των παλαιών καπετάνιων, των «αριστοκρατών».⁹⁵ Αργότερα, όταν η φρουρά (το ρουμελιώτικο τμήμα της) που διασώθηκε διεκδικούσε στο Ναύπλιο αποζημιώσεις από την κυβέρνηση, δεν έλειψαν περιπτώσεις κατά τις οποίες αξιωματικοί μοιράστηκαν κάποιες καταβολές χρημάτων μυστικά, αγνοώντας τους υπαξιωματικούς και τους στρατιώτες.⁹⁶ Οι τελευταίοι αντέδρασαν, συγκεντρώθηκαν χωρίς την παρουσία αξιωματικού και επέλεξαν δωδεκαμελή επιτροπή που παρουσιάστηκε στη διοίκηση και καταφέρθηκε κατά των αξιωματικών. Τα μέλη της επιτροπής ζήτησαν τα καταβαλλόμενα χρήματα να μην τα διαχειρίζονται οι ανώτεροί τους, αλλά να δίνονται

χωριστά στον καθένα, στο χέρι, και ορκίστηκαν μπρος σε ιερέα ότι οι στρατιώτες θα μείνουν πιστοί στην κυβέρνηση αν φροντίσει για τις ανάγκες τους.⁹⁷

Τη διαίρεση αυτή μεταξύ των ενόπλων της φρουράς φαίνεται ότι θέλησε ο Ανδρέας Ζαΐμης, πρόεδρος της διοικητικής επιτροπής, να την εκμεταλλευτεί και να κερδίσει χρόνο στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει τα αναγκαία χρήματα ώστε να καταβάλει τους χρεωστούμενους μισθούς που ζητούσαν οι στρατιωτικοί ως προϋπόθεση για να εκστρατεύσουν. Επειδή αυτό καθυστέρησε⁹⁸ και επειδή οι επικεφαλής του στερεοελλαδικού τμήματος της φρουράς φοβούνταν ότι τα χρήματα θα διατεθούν στα αντίπαλα προς αυτούς στρατιωτικά σώματα στο Ναύπλιο, κυρίως στον Φωτομάρα και σε άλλους Σουλιώτες, αποφάσισαν να καταλάβουν τις οικίες των «ευκαταστάτων» και να τους υποχρεώσουν να δώσουν αυτοί τα διεκδικούμενα 50.000 γρόσια. Τους απέτρεψαν τελικά ο Κωλέττης και άλλοι.⁹⁹

Την ίδια περίοδο οι στρατιώτες του Φωτομάρα, φρούραρχου του Ναυπλίου, συγκεντρώθηκαν στα Πέντε Αδέλφια, όρμησαν στους δρόμους του Ναυπλίου και συνέλαβαν όλους τους αξιωματικούς τους, απαιτώντας την πληρωμή των μισθών τους. Ένας από τους αξιωματικούς προσπάθησε να αντιδράσει και αυτοί «αυθαδιάσαντες τον έδειραν εν τω μέσω της αγοράς».¹⁰⁰

Ο Ζαΐμης, μην έχοντας ακόμη τα 50.000 γρόσια, προέτρεψε τους άντρες της φρουράς, έναντι του ποσού αυτού, να αγοράσουν κάποια από τα εθνικά σπίτια του Ναυπλίου που επρόκειτο να εκποιηθούν, όποια τους άρεσαν, και η κυβέρνηση θα παρέβλεπε αυτή τη διάκριση. Αρνήθηκαν λέγοντες ότι «έμποροι δεν θα γίνωμεν, και <τα σπίτια> ας τα πωλήση εις άλλους, διότι τα κεραμίδια και ξύλα δεν τα παίρνουν οι στρατιώται» μαζί τους. Αργότερα, όμως, το μετάνιωσαν, γιατί άλλοι τα αγόρασαν «διά εν κομμάτι ψωμί, και ενέμοντο χιλιάδες γρόσια από τα ενοίκια, ενώ ημείς λιμοκτονούσαμεν της πείνας, περιμένοντες τον μισθόν του μηνός <διά> να ζήσωμεν».¹⁰¹

Ανέχεια και αρπαγές

Η ανέχεια των στρατιωτών αποτέλεσε το βασικό αίτιο για τις αρπαγές ζώων, τροφών και άλλων περιουσιακών στοιχείων από τους κατοίκους των περιοχών όπου στάθμευαν ή διέρχονταν. Η μη πληρωμή των μισθών τους ή η μεγάλη καθυστέρηση στην καταβολή τους φαίνεται ότι οδηγούσε σε αδιέξοδο τους απλούς ενόπλους που είχαν αποκοπεί από τις γεωργικές και κτηνοτροφικές ενασχολήσεις τους.¹⁰² Συνήθως ήταν οι κατώτεροι αλλά και οι ανώτεροι αξιωματικοί που κατεύθυναν αυτές τις διαρπαγές και καρπώνονταν τη μεγαλύτερη μερίδα. Όταν οι διασωθέντες της φρουράς του Μεσολογγίου διατρέχουν την Ανατολική Στερεά Ελλάδα κατευθυ-

νόμενοι στο Ναύπλιο, τους ακολουθούν και όσοι ένοπλοι παρέμειναν έξω από την πολιορκούμενη πόλη. Αυτά «τα έξω σώματα» άρπαξαν πολλά φορτηγά ζώα και ολόκληρα κοπάδια (3.000 πρόβατα) από τους χωρικούς. Ο Κασομούλης ομολογεί ότι δεν ήταν «άγιοι» και οι της φρουράς, αλλά δεν μετείχαν σε αυτή τη διαρπαγή. Ο Τζαβέλας και ο Νότης Μπότσαρης υπερασπίστηκαν τους χωρικούς που ήλθαν παραπονούμενοι και ζήτησαν από τους αξιωματικούς «των έξω σωμάτων» να τα επιστρέψουν, διαφορετικά είπαν ότι θα «κτυπηθούμεν». Άλλοι τα έδωσαν, άλλοι τα έκρυσαν.¹⁰³ Μια ακόμα μαρτυρία: Ο πατέρας του καπετάνιου ενός καταδρομικού αρπάζει στον Μαραθώνα δέκα βόδια, τα σκοτώνει για να κάνει παστουρμά, ενώ οι «χωρικοί αναστέναζαν κλαίγοντες <διά> την απανθρωπιάν».¹⁰⁴ Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά.

Γενικά, η καθημερινή ζωή των κατοίκων βρισκόταν σχεδόν σε όλες τις περιοχές που παρέμεναν ελεύθερες κάτω από τη συνεχή απειλή ποικίλων αρπαγών και βιαιοτήτων εκ μέρους των ενόπλων, όχι μόνον των μουσουλμάνων αλλά και των χριστιανών. Οι αναφορές που έφθαναν στην τελευταία επαναστατική Βουλή (από τον Ιούλιο του 1827 έως τις αρχές Ιανουαρίου του 1828) δείχνουν την απελπισία χωρικών, εμπορευομένων και επαγγελματιών, απλών πολιτών: αρπαγή γεννημάτων, ζώων, υποζυγίων, εμπορευμάτων, χρημάτων, σύλληψη και φυλάκιση ατόμων και απαίτηση λύτρων ή άλλων παροχών για να τους ελευθερώσουν, φόνοι και βιασμοί. Ιδιαίτερα πλήττονταν οι περιοχές στις οποίες στάθμευαν ένοπλα σώματα ή οι παρακείμενες σε αυτές. Οι Ρουμελιώτες του φρουρίου της Ακροκορίνθου λεηλατούσαν πόλεις και χωριά της Κορινθίας και της Αργολίδας. Οι άντρες του Γρίβα, αλλά και άλλων αρχηγών, πέρα από τις καταχρήσεις τους μέσα στο Ναύπλιο, με επιδρομές άρπαζαν τα πάντα από τα πλησιόχωρα χωριά.¹⁰⁵

Οι έμποροι του Ναυπλίου είχαν μεταφέρει τα προϊόντα τους στην Αίγινα· εκεί, κατέφυγαν για ασφάλεια η Βουλή και η κυβέρνηση. Παρεπιδημούντες ένοπλοι καταπίεζαν τους κατοίκους στη Σκόπελο, στη Σκιάθο, στη Σκύρο, στην Κέα και αλλού. Σαλαμίνιοι παραπονούσαν για τις καταχρήσεις των προσωρινά εγκατεστημένων στο νησί τους στρατιωτών και ιδιαίτερα του στρατηγού Χριστόδουλου Χατζηπέτρου. Ο Ν. Κριεζώτης εκβίαζε τους κατοίκους της Άνδρου. Όλοι οι θιγόμενοι ζητούσαν την προστασία της Βουλής και αποζημιώσεις για όσα τους άρπαξαν. Τα παράπονα διαβιβάζονταν στην κυβέρνηση, αλλά ήταν φανερό ότι ελάχιστα μπορούσε να αντιμετωπίσει.¹⁰⁶

Ακριβώς, μπρος στην αδυναμία της κυβέρνησης να προστατέψει τους κατοίκους, μερικοί από αυτούς αποφάσισαν να υπερασπίσουν μόνοι τους και ενόπλιως τη ζωή και την περιουσία τους. Κάτοικοι της Άνδρου, αντιδρώντας σε επιδρομή για λεηλασία υδραίου καπετάνιου στο νησί τους, φόνευσαν τον ίδιο και πολλούς από τους άντρες του. Στο χωριό Δίδυμα της Αργολίδας, όταν επιχειρήθηκε διαρπαγή

γιδοπροβάτων από ενοικιαστή προσόδων, «άνοιξε τουφέκι και επληρώθησαν άνθρωποι». Οι Κρανιδιώτες, επειδή ο Γρίβας δεν επέστρεφε τα βόδια που τους έκλεψε, απείλησαν ότι θα αναγκαστούν να αποζημιωθούν «με το χέρι των».¹⁰⁷

Οι περισσότεροι απλοί ένοπλοι περίμεναν να ζήσουν από τα πενιχρά ποσά που τους δίνονταν ως μισθός ή σιτηρέσιο από τους ανωτέρους τους, οι οποίοι πολλές φορές δήλωναν ότι στη δύναμή τους υπάγονταν περισσότεροι από όσους πραγματικά διέθεταν· μάλιστα, συχνά διεκδικούσαν από τις αρχές μεγαλύτερα ποσά από όσα πράγματι είχαν δαπανήσει για τη συντήρηση των αντρών τους. Στην ουσία, πριν ο Καποδίστριας επιχειρήσει μια πιο ελεγχόμενη από την κεντρική εξουσία οργάνωση του στρατού και, επομένως, της πληρωμής του, τα επαναστατικά στρατεύματα αποτελούνταν από μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες ενόπλων, των οποίων ο επικεφαλής ρύθμιζε την οικονομική συντήρησή τους με δικά του μέσα ή με όσα χορηγούσαν οι ανώτεροί του. Δεν ήταν σπάνιες οι μετακινήσεις ένοπλων ομάδων από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, όταν οι προοπτικές αμοιβής ήταν ευνοϊκότερες. Ας κρατήσουμε ως μείζον παράδειγμα το πώς η κυβέρνηση Κουντουριώτη επικράτησε στον εμφύλιο πόλεμο εξασφαλίζοντας, με τη βοήθεια των λιρών του αγγλικού δανείου, την ένταξη στην πλευρά της ισχυρών ένοπλων ρουμελιώτικων σωμάτων.

Ευκαιρίες πλουτισμού

Στρατιωτικοί αρχηγοί, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν ποικίλες ευκαιρίες πλουτισμού που πρόσφερε ο πόλεμος: κυρίως λείες του εχθρού αλλά και αγαθά από ποικίλες καταχρήσεις. Είναι γνωστά όσα αποκόμισαν η Μπουμπουλίνα, ο Θ. Κολοκοτρώνης, οι Μαυρομιχαλαίοι και άλλοι αρχηγοί κατά την άλωση της Τριπολιτσάς. Ο Γεώργιος Ψύλλας σημειώνει για τον Νικήτα Σταματελόπουλο (Νικηταρά):

Ο Νικήτας, που είχε αποκτήσει μύλους και αμπέλια τουρκικά, ελαιοτριβείο και συντηρούσε μόλις το 1/8 ή το 1/10 από τους 200 στρατιώτες για τους οποίους πληρωνόταν, είπε στον Γ. Ψύλλα ότι έπρεπε ο Κυβερνήτης να προικίσει τους οπλαρχηγούς με μεγάλα κτήματα να τους κάνει Κιαμίλ μπέηδες, «διότι δεν είμαι πλέον ο Νικήτας εκείνος των πρώτων χρόνων της Επανάστασεως, αλλά Cénéral Νικήτας, τον οποίον επισκέπτονται σημαντικοί ξένοι, και πρέπει να έχω οικίαν ανοικτήν και θεραπείαν και τα λοιπά αναλόγως του βαθμού μου».¹⁰⁸

Ο μεν Κολοκοτρώνης φρόντισε να διαφυλάξει και να αυξήσει την εις χρήμα και τιμαφή περιουσία του—μάλιστα, ασφάλισε ένα μέρος της μετακινώντας το στη Ζάκυνθο—,¹⁰⁹ αλλά ο οπλαρχηγός που πρώτος εισήλθε νικητής στο Ναύπλιο είχε, όπως

και πολλοί άλλοι, διαφορετική τύχη, ως προς τα οικονομικά τουλάχιστον. Διαβάζουμε τα εξής στα πρακτικά για την ξγ' συνεδρίαση της Βουλής, της 17ης Σεπτεμβρίου του 1827:

ΣΤ'. Ανεγνώσθη αναφορά του Στάικου Σταικόπουλου, διά της οποίας παρασταίνων τας μέχρι τούδε προς την πατρίδα εκδουλεύσεις του, προστρέχει εις την προστασίαν, και το έλεος της Βουλής, παρακαλών να τον γενή εξοικονόμησις, διά ν' απαντήση την καταθλίβουσαν αυτόν δυστυχίαν. Διευθύνθη εις την επί της Οικονομίας Γραμματείαν της Επικρατείας· διωρίσθησαν δε και οι βουλευταί κύριοι Γ. Αθανασιάδης και Π. Μαρκέζης να υπάγουν εις την Κυβέρνησιν, και να προσπαθήσωσιν, ώστε αφεύκτως να γενή εξοικονόμησις προς τον δυστυχούντα τούτον πολίτην.¹¹⁰

Κάποιοι στρατιωτικοί ήταν αγοραστές προσόδων ή εθνικών σπιτιών όταν αυτά εκποιήθηκαν για τις ανάγκες του αγώνα. Ο Μακρυγιάννης ήταν το 1827 ενοικιαστής δεκάτης σε διάφορες ελεύθερες περιοχές της Πελοποννήσου και παραπονιόταν στη Βουλή γιατί οι Κρανιδιώτες αρνούσαν να πληρώσουν τον φόρο που τους αναλογούσε και οι άνθρωποι που έστειλε για να τον εισπράξουν «εκινδύνευσαν να φονευθώσιν».¹¹¹ Σε άλλες περιπτώσεις οπλαρχηγοί αγοράζουν προσόδους των επαρχιών χρησιμοποιώντας αντί χρημάτων «αποδεικτικά», δηλαδή εθνικές ομολογίες για όσα τους οφείλονταν.¹¹² Ο Πετρόμπεης παραπονιόταν πως δεν είχε το πρώτο κονάκι στο Ναύπλιο παρά τις μεγάλες θυσίες της οικογένειάς του. Οι Μαυρομιχαλίοι δεν υστέρησαν στην απόκτηση λαφύρων και άλλων κερδών μέσα στην Επανάσταση, αλλά οι διανεμητικές υποχρεώσεις της οικογένειας στην κοινωνία της Μάνης με τη φυλετική της συγκρότηση, και άλλοι λόγοι ασφαλώς, δεν επέτρεψαν τη συγκέντρωση κάποιου χρηματικού ποσού.¹¹³

Όταν φονεύθηκε στο Μεσολόγγι ο σουλιώτης οπλαρχηγός Γιάννης Σιούκας, πάνω του βρέθηκαν 29 ή 39 χιλιάδες γρόσια «όλα εις Λίραις». Οργίστηκαν οι άλλοι αρχηγοί γιατί, ενώ αυτοί «υστερούντο τους δικαίους μισθούς», εκείνος κατόρθωσε να πλουτίσει σε διάστημα έξι μηνών, γεγονός που το απέδιδαν στην εύνοια του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου.¹¹⁴ Ο Νικόλαος Στορνάρης είχε φέρει στο πολιορκούμενο Μεσολόγγι από τον Κάλαμο 800 οκάδες καφέ και πουλώντας τον μάζεψε περίπου 5.000 γρόσια «τα οποία έζωσεν εις την μέσην του (και είχεν και έως άλλαις πέντε), εμοίρασεν και από εν φλωρί 20 γροσιών εις όλους τούς υπό την οδηγίαν του ως δώρον».¹¹⁵

Στρατόπεδα

Από τις μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες ενόπλων, που σχηματίστηκαν με την πρωτοβουλία έμπειρων ήδη στα πολεμικά αρχηγών ή πρωτόβγαλτων που έδειξαν από την αρχή τις ανάλογες ικανότητες, οργανώθηκαν σταδιακά τα μεγάλα στρατόπεδα που επιχείρησαν πολιορκίες, εκστρατείες, αποφασιστικές μάχες. Γνωρίζουμε περισσότερα για το στρατόπεδο έξω από την πολιορκούμενη Τριπολιτσά, για τις ετερόκλητες ομάδες που το απάρτιζαν, τις διαφορές σε εμφάνιση και συμπεριφορές, για τις σημαίες τους,¹¹⁶ για τις διαμάχες μεταξύ των επικεφαλής ως προς τους τρόπους κατάληψής της αλλά, κυρίως, ως προς το πώς θα διένεμαν τα προσδοκώμενα πλούσια λάφυρα.¹¹⁷ Ο Κασομούλης βρέθηκε εκεί λίγες μέρες μετά την άλωση και οι περιγραφές του είναι συγκλονιστικές:

Ο ντουφεκισμός εις Τριπολιτζάν εκ διαλειμμάτων έδειχνεν ότι εύρισκον Τούρκους τρυπωμένους και τους εφόνευαν. Εκείνην την στιγμήν είδα έναν Έλληνα να συνοδεύη 30 θηρία εις ανάστημα, Τούρκους και να τους απερνά από το εν ταμπούρι εις το άλλο [...] Οι χωριάτες εξερχόμενοι φορτωμένοι λάφυρα από Τριπολιτζάν, εις όλον τον δρόμον όποιον απαντούσαν τον ηύχοντο:

— Και στα ταίργια τους, αδέλφια, και στα ταίργια τους!

Σίδηρα, στάμναις, παλαιοτζούκαλα, παλαιοαργαλειούς, πιθάρια, παραστάτας από παράθυρα κουβαλούσαν, και ο δρόμος δεν άδειαζεν. Εις τα οχυρώματα ως λόφοι εφαινότο τα διάφορα λάφυρα, και αυτά ήτον διά τους στρατοπεδευμένους [...] Πλησιάσαντες εις την πόρταν του φρουρίου, είδον έως 10 σωρούς Τούρκους φονευμένους μαύρους, άσπρους, κάθε είδους. Εμβάντες εντός της πόρτας, τι να ιδούμε; Θόρυβους, ταραχαίς, φωναίς, και αρπαγαίς αναμεταξύ των στρατιωτών [για τα λάφυρα] [...] και πετρωμέναις ταις πόρταις, φυλάττων ο καθείς τα λάφυρά του να μη έμβουν άλλοι και τα κυριεύσουν.¹¹⁸

Με έναν συνδυασμό διαφορετικών πηγών μπορούμε να αναπαραστήσουμε την καθημερινή ζωή στο στρατόπεδο της Τριπολιτσάς ή σε άλλα στρατόπεδα,¹¹⁹ να επιχειρήσουμε με ιστορικούς όρους ό,τι ο Ισμαήλ Κανταρέ μας έδωσε για ένα μουσουλμανικό στρατόπεδο στο έργο του *Το Κάστρο*.¹²⁰ Να δούμε, επίσης, τη διαχείριση της νίκης ή της ήττας, σε ποιους καταλήγουν τα λάφυρα, τι γίνονται οι αιχμάλωτοι σε περίπτωση νίκης, σε ποιους επιρρίπτεται η ευθύνη σε περίπτωση ήττας. Για την καθημερινή ζωή στο Μεσολόγγι κατά τη δεύτερη πολιορκία και για το πώς έγινε η έξοδος, η περιγραφή του Κασομούλη είναι ασφαλώς η σπουδαιότερη μαρτυρία που διαθέτουμε.¹²¹ Σε αυτήν, αλλά και σε πολλές άλλες, βασίστηκε ο Αντώνης Διακάκης για να μας δώσει πολλές όψεις των όσων συνέβησαν στην πόλη από τις παραμονές της Επανάστασης έως την επαύριο της πτώσης της.¹²² Για την πολιορκία της Αθήνας διαθέτουμε ημερολόγια των αυτοπτών μαρτύρων Νικολάου Αντ. Καρώρη και Πανα-

γή Πούλου σχετικά με όσα συνέβησαν κυρίως στην πολιορκούμενη Ακρόπολη.¹²³
(Το στρατόπεδο του Καραϊσκάκη κατά το έτος 1827)

Καραϊσκάκης

Η μαρτυρία του Κασομούλη προσθέτει πολλά στα όσα αφορούν την προσπάθεια του Καραϊσκάκη να λύσει την πολιορκία του Μεσολογγίου. Γενικά, νομίζω ότι η πηγή αυτή, περισσότερο από κάθε άλλη, μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε την ψυχολογία και τη σταδιακή μεταμόρφωση του Καραϊσκάκη από τον απείθαρχο και απρόβλεπτο οπλαρχηγό στον μεγάλο αρχηγό που εμπνέει τους αγωνιστές και αναζωπυρώνει μετά την πτώση του Μεσολογγίου την επανάσταση στη Στερεά και νικά με τη δική του στρατηγική τους Τούρκους. Μέσα από ζωντανές περιγραφές που διανθίζονται από τις εύστοχες βωμολοχίες του οπλαρχηγού, φαίνεται πώς αντιδρά ο Καραϊσκάκης στον παραμερισμό του από τον Μαυροκορδάτο, ο οποίος, επιχειρώντας τον έλεγχο των στρατιωτικών της Δυτικής Στερεάς από την πολιτική εξουσία, στηρίζεται σε άλλους περισσότερο πειθαρχημένους οπλαρχηγούς, πώς εκμεταλλεύεται μια συνήθη τακτική των ενόπλων, την πρόσκαιρη συμμαχία (καπάκι) με τους Τούρκους για λόγους αμυντικούς, και τη μεγαλοποιεί ώστε να παρπέμψει τον Καραϊσκάκη σε δίκη.¹²⁴

Η πρόταση του Καραϊσκάκη στους υπερασπιστές του Μεσολογγίου να επιτύχουν τη λύση της πολιορκίας με ισχυρή παρεμπόδιση της τροφοδοσίας του εχθρού, δεν γίνεται δεκτή.¹²⁵ Ωστόσο, κατά ομολογία της ίδιας της φρουράς, ο Καραϊσκάκης ήταν ο μόνος από τους εκτός του Μεσολογγίου στρατιωτικούς που πραγματικά βοήθησε τους πολιορκουμένους.¹²⁶ Μετά τη μεγάλη νίκη του στην Αράχωβα, σε αυτόν στηρίζονταν όλοι για τη λύση της πολιορκίας της Ακρόπολης από τις δυνάμεις του Ιμπραήμ. Καθώς όμως ο Κόχραν κυρίως και δευτερευόντως ο Τσωρτς, στους οποίους είχε ανατεθεί από την Τρίτη Εθνοσυνέλευση η αρχηγία του στόλου και του στρατού, επέμεναν να επισπευσθεί η τελική επίθεση, τέθηκε σε κίνδυνο το σχέδιο του Καραϊσκάκη και η αποτυχία της οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον θάνατό του, λίγο πριν από την εκτέλεσή της.

Από τα παραπάνω και από πολλά άλλα για τα οποία η μαρτυρία του Κασομούλη είναι πολύτιμη, ας κρατήσουμε εδώ ένα δείγμα των διαφορετικών απόψεων του Καραϊσκάκη και του Κόχραν για το πότε και πώς θα γινόταν η επίθεση κατά των πολιορκητών της Ακρόπολης:

Ο Κόχραν με την Φεργάδαν και μερικά άλλα πλοία, και με τον Μιαούλην <κυβερνήτην της>, ήτον λιμενισμένος εις το Κερατζίνι.

Έλαβεν δύο φοραίς ομιλίαν με τον Καραϊσκάκη. Επίμενον διά την τάχιστον ελευθέρωσιν των Αθηνών.

Έκαμεν μίαν σημαίαν κυανήν, και έβαλε την γλαύκαν επάνω <και> την επροίκισε με χίλια Κολωνάτα, να τα λάβη όστις ήθελεν την στήσει επάνω εις τα τείχη των Αθηνών· υπέσχετο και άλλας αμοιβάς ιδιαιτέρας εις το στράτευμα το οποίον έμελλε να διασχίση τα <εχθρικά> στρατόπεδα, και να διαβή <εισερχόμενον> εις τας Αθήνας. Είχεν τον Εδουάρδον Μάσσωνα εξ απορρήτων, όστις ενόμιζεν ότι εγνώριζεν όλον το ηθικόν των Ελλήνων.

Ο Καραϊσκάκης, βλέπων τα ασυμβίβαστα <ταύτα> σχέδια με την φύσιν του πολέμου μας, και την βίαν του Στόλαρχου, έπεμψεν εκ μέρους του τον Χριστόδ. Χ΄΄ Πέτρου να τον πληροφορήση ότι, κατά τον τρόπον οπού <αυτός> στοχάζεται, είναι αδύνατον να επιτύχωμεν, και να <προσπαθήση να> τον πείση να υπομείνη <ώστε> να κάμη <αυτός, ο Καραϊσκάκης> το κίνημα, κατά το σχέδιον <το ιδικόν> του.

Επήγην ο Χριστόδουλος εκ μέρους του Αρχηγού, τον είπεν αυτά, επίστρεψεν και εδιηγήθη ότι ο Στόλαρχος, άμα ήκουσεν αυτά, έγινεν άλλος εξ άλλου· εθύμωσεν τόσον, ώστε είπεν ότι:

— Όταν δεν θέλουν να κινηθούν, δεν ημπορώ <εγώ> να τους ειπώ <αληθινούς> στρατιώτας, παρά ότι είναι καλοί <μόνον> διά Κλέφτικαις δουλειαίς, και να ψήνουν κοκορέτζια.

Ακούγει ο Καραϊσκάκης τούτα τα λόγια, οργίζεται, θυμώνει λέγων ότι ηύραμεν το διάολό μας με τούτους <τους Φράγκους>:

— Πήγαινε λοιπόν, Χριστόδουλε, και ειπέ του ούτως, ότι: «Ο Αρχηγός αποφάσισεν να βάλη εις πράξιν το σχέδιόν σου, και όλος ο στρατός θα κινηθή <προς τούτο>· πλην, επειδή οι Έλληνες δεν ακολουθούν <εις τον πόλεμον>, εάν δεν ιδούν τον αρχηγόν εμπρός και πρώτον, διά το καλόν παράδειγμα, ως Στόλαρχος, <αλλά> και <ως> ειδήμων να έβγη <από το καράβι και> να έμβη <ο ίδιος> εμπρός, και <τότε> όλοι να τρέξωμεν κοντά του έως <εκεί> που θέλη».

Επήγην πάλιν ο Χριστόδουλος, τον είπεν τούτο, και επιστρέψας μας ανήγγειλεν ότι, άμα άκουσεν τους λόγους τούτους, αποκρίθη:

— Δεν ήλθα να χαθώ εις την Ελλάδα με τα σχέδιά σας. Θα απεθάνω εις την Αγγλίαν. Ειπέ εις τον <Γεν.> Αρχηγόν εγώ είμαι θαλασσινός· ήλθα να τον βοηθήσω όσον ανήκει εις εμένα· αν θέλει, καλώς· ειδέ, πηγαίνω εις την δουλειάν μου.¹²⁷

Ο Καραϊσκάκης αποτελεί μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές ηρώων που αναδείχθηκαν στο καμίνι του 1821. Οι έκτακτες συγκυρίες επέτρεψαν σε έναν από τους δευτερεύοντες οπλαρχηγούς να αναδειχθεί σταδιακά, και ενίοτε οδυνηρά, στον στρατιωτικό αρχηγό από τον οποίο εξαρτιόταν η σωτηρία της Ακρόπολης και γενικά της Στερεάς. Η υποταγή όλης της Στερεάς φάνταζε πλέον καταστροφική, αφού διαφαινόταν ήδη ότι με την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων θα προέκυπτε κάποιας μορφής κρατική οντότητα για τους επαναστάτες. Συμμεριζόταν και αυτός τον φόβο πολλών Ρουμελιωτών μήπως η οντότητα αυτή περιοριστεί μόνο στην Πελοπόννησο

και σε λίγα νησιά. Οι μαρτυρίες αναφέρουν ότι όταν προσπαθούσε να συγκροτήσει το ισχυρό στρατόπεδο που θα του επέτρεπε να εφαρμόσει τα επιθετικά του σχέδια, συνέχεια αναφερόταν στους γενικότερους στόχους και προσπαθούσε να πείσει και τους άλλους να υποτάξουν σε αυτούς τις ατομικές επιδιώξεις τους.¹²⁸

Η μαρτυρία του αντιπάλου δείχνει και το μέγεθος της βαρύτητας που είχε αποκτήσει ο Καραϊσκάκης. Μόλις έμαθαν Τούρκοι και Αλβανοί τον θάνατό του, φώναζαν:

— Ωρέ, ο Καραϊσκάκης, ο Υιός της καλόγραιας απέθανε! Όλοι να βάλετε μαύρα, διότι άλλον <ωσάν αυτόν> δεν κάμνετε!

Μίαν ώραν λογοτριβούσεν ο Γιαννούσης <Πανομάρας> να τους πείση ότι ημείς τον εκάμα-
μεν τοιούτον, και όλοι <οι αρχηγοί μας> είναι άλλοι τόσοι Καραϊσκάκηδες – και θα ιδούν». ¹²⁹

Επίσης, όταν ένας αιχμάλωτος Άραβας αυτομόλησε στους Τούρκους και μετέδωσε την είδηση του θανάτου του Καραϊσκάκη, εκείνοι άρχισαν αμέσως «να αγάλλωνται και να φωνάζουν». Ο Κιουταχής, ωστόσο, «έλεγαν ότι ελυπήθη πολλά διά τον θάνατόν του» και δεν έδωσε δώρο στον Άραβα «ούτε εις εκείνους οπού παρρησιάζοντο να τον ειπούν ότι <αυτοί> τον εφόνευσαν». ¹³⁰ (Μάχες στον Πειραιά και στο Φάληρο)

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης

Για τον άλλο ήρωα της Επανάστασης, τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, πολλά είναι που δείχνουν τη στρατιωτική του ευφυΐα, τα ηγετικά του προσόντα, την ικανότητα να κερδίζει την εμπιστοσύνη των στρατιωτών του.¹³¹ Η νίκη ιδιαίτερα κατά του Δράμαλη εδραίωσε την επανάσταση στην ξηρά και με την παράλληλη υπερίσχυση του ελληνικού στόλου στο Αιγαίο φάνηκε πλέον και στους πιο δύσπιστους ότι η καταστολή της εξέγερσης δεν ήταν εύκολα εφικτή και ότι η εκ νέου συνύπαρξη των Ελλήνων με τους Τούρκους θα έπρεπε να αποκλειστεί. Ηττημένος τελικά στον εμφύλιο πόλεμο, ο Κολοκοτρώνης θα περιοριστεί μαζί με άλλους ομοϊδεάτες του στην Ύδρα και θα ελευθερωθεί κάτω από τη γενικότερη πίεση ότι ήταν ο μόνος που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τον προελαύνοντα Ιμπραήμ. Εδώ διασταυρώνεται για δεύτερη φορά ο Κασομούλης με τον Γέρο του Μοριά. Η πρώτη ήταν λίγο μετά την άλωση της Τριπολιτσάς. Βρήκε τον Κολοκοτρώνη ανάμεσα σε πλήθος χωρικών. Έφθασε και ο γιος του Πάνος, που έλειπε σε εκστρατεία με τον Υψηλάντη, «μ' έναν σωρόν ζουρνάδες και τύμπανα έμπροσθεν και πλήθος χωρικών» και παραπονέθηκε ότι δεν κρατήθηκαν λάφυρα και για τους στρατιώτες του. Ο Κολοκοτρώνης, στο τραπέζι, θυμήθηκε τη δράση του μαζί με τον Νικοτσάρα

στη βόρεια Ελλάδα (στην Κασσάνδρα και αλλού). Απέφυγε όμως να μιλήσει για το πώς θα μπορούσε να βοηθήσει τον Κασομούλη για να επιχειρηθεί μια εξέγερση στον Όλυμπο.¹³²

Τη δεύτερη φορά, ο Κασομούλης συμμετέχει στη χαρά για την απελευθέρωση του Κολοκοτρώνη και των συνεργατών του, και συμερίζεται τις προσδοκίες όλων για την απόκρουση του εχθρού:

Εις τας 17 Μαΐου, τέλος πάντων, έφθασαν εις Ναύπλιον και οι φυλακισμένοι όλοι από Ύδραν. Επειδή ο λαός [...] τους ζητούσεν και τους θεωρούσεν σωτήρας, κάθε ένας σκιρτούσεν από χαράν βλέπων πάλιν τον Γέροντα οπού χάλασεν τον Δράμαλην και τους λοιπούς οπού έφαγαν τόσην Τουρκιάν ως σωτήρας του. Κ' εγώ ακόμη πίστευσα ότι τούτο είναι δυνατόν και ότι η επίρροια τούτων <επί του λαού> δεν χρειάζετο ούτε χρήματα ούτε άλλο τι, παρά ενθουσιασμόν. Μικροί-μεγάλοι έτρεχον εις επίσκεψίν των. Δύο ημέραις το παν σκιρτούσεν [...] Ο Κολοκοτρώνης δημηγορούσεν παντού και ενθάρρυνεν όλους τους πατριώτας με μύθους, με πράγματα... με... όσα ήθελες. Έτρεχαν όλος ο κόσμος να τον βλέπουν, και τον ακολουθούσαν κατόπι, από σέβας, ως άγιον.¹³³

Μπορεί ο Κολοκοτρώνης, παρά τις υποσχέσεις που έδινε, να μην απομάκρυνε τον κίνδυνο του Ιμπραήμ που συνέχιζε να έχει επιτυχίες, με αποτέλεσμα να μειωθεί το κύρος του,¹³⁴ ωστόσο, ο εχθρός γνώριζε ότι ένοπλα σώματα τον παρακολουθούσαν, έκαναν αιφνιδιαστικές επιδρομές, ενθάρρυναν τους κατοίκους να μη δηλώνουν υποταγή και τιμωρούσαν όσους προέτρεπαν σε κάτι τέτοιο. Ο Κολοκοτρώνης ειδοποίησε τον Κόδριγκτων ότι ο Ιμπραήμ έδωσε εντολή να κόψουν όλα τα καρποφόρα δέντρα.¹³⁵ Αυτός το επιβεβαίωσε με την αποστολή αξιωματικών του και ασφαλώς ενισχύθηκε και σε αυτόν η φήμη που είχε ήδη κυκλοφορήσει για το σχέδιο «εκβαρβαρισμού» του Ιμπραήμ, δηλαδή τη μεταφορά ως δούλων όλων των χριστιανών της Πελοποννήσου και την αντικατάστασή τους με Αιγυπτίους. Μπορεί το σχέδιο αυτό πράγματι να μην ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, θεωρήθηκε όμως πιθανό στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, και ο Γεώργιος Κάνινγκ ήταν πρόθυμος να το χρησιμοποιήσει για να κερδίσει την υποστήριξη της κοινής γνώμης σε πιο αποτελεσματικά, ακόμη και δυναμικά, μέτρα, ώστε να εξαναγκαστεί η Πύλη να δεχθεί έναν συμβιβασμό για την παύση του πολέμου.¹³⁶

Μάχες, ήρωες, ψεύτικοι ήρωες

Δεν θα αναφερθούν εδώ μάχες των οποίων η περιγραφή συχνά συναντάται στα απομνημονεύματα και τις άλλες πηγές του 1821. Μία από αυτές που μας δίνει ο Δημήτριος Αιινιάν, της Αράχωβας (1826), είναι ενδεικτική των στρατηγικών ικανοτή-

των του Καραϊσκάκη.¹³⁷ Στις μάχες αυτές, αλλά και σε άλλες πολεμικές περιπέτειες, η γενναιότητα περισσεύει. Όταν ο Κασομούλης εισήλθε στο Μεσολόγγι, του φάνηκε ότι βρισκόταν σε ένα πανηγύρι και ότι κανείς δεν φοβόταν τα βόλια του εχθρού:

Ενώ ακαταπαύστως εξακολουθούσεν ο πόλεμος εις τους προμαχώνας, πλήθος στρατιωτών και πολιτών, με όλην την αδιαφορίαν, ωσάν να ευρίσκοντο εις πανήγυριν, έτρεξαν να μας ιδούν [...] Προχωρώντας προς τους προμαχώνας μας, οπού ήτον ο Στορνάρης, τα βόλια έπιπταν ωσάν χάλαζα, και το επίπεδον ήτον σκεπασμένον από αυτά· αι πτωχαί και τα μικρά παιδιά τα εμάζωναν, με κίνδυνον, και τα έδιδαν εις την Επιτροπήν. Πλην κανέναν από όσους απαντούσα δεν έβλεπα να σκύπτει από τον σφυριγμόν των· μόνον εγώ έσκυπτα, διότι θαρούσα <ότι> όλα θα με σκοτώσουν [...] Όλοι εύθυμοι, όλοι χαροποιοί και ατάραχοι, οπλαρχηγοί και στρατιώται και πολίται [...] μόνον κ' εγώ, μ' εφαινονταν ότι δειλιούσα. Ήθελα να αδιαφορήσω, πλην εισέτι η καρδιά μου λαχταρούσεν μέσα, από τον ακατάπαυστον ντουφεκισμόν οπού άκουγα εις τους προμαχώνας.¹³⁸

Δίπλα στους γενναίους, δεν λείπουν και οι λιγότερο γενναίοι, ακόμη και αυτοί που δείχνουν φανερά τον φόβο τους μπρος στον κίνδυνο.¹³⁹ Και δίπλα στους ήρωες, υπάρχουν και ψεύτικοι ήρωες, όπως αυτοί που δεν ήσαν μέσα στο Μεσολόγγι, αλλά όταν είδαν την αξία που έδιναν όλοι στην αντίσταση της φρουράς που διασώθηκε, καυχώνταν και αυτοί ότι έτρωγαν ποντίκια κ.λπ.¹⁴⁰

Η οργάνωση των ατάκτων επί Καποδίστρια: αντιδράσεις

Στα χρόνια του Καποδίστρια επιχειρήθηκε η ένταξη των πάσης φύσεως ενόπλων υπό κυβερνητικό έλεγχο. Ο στρατός οργανώθηκε σε χιλιαρχίες, αργότερα σε τάγματα, με σκοπό να αποσπαστούν οι ένοπλοι από την κηδεμονία των οπλαρχηγών, να περιοριστούν οι καταχρήσεις που βάραιναν το δημόσιο ταμείο, αλλά και τους μη ένοπλους πολίτες. Ο Κυβερνήτης ήθελε κυρίως να εξασφαλίσει ότι ο στρατός δεν θα αποτελούσε παράγοντα πολιτικής και κοινωνικής αστάθειας, η οποία θα έθετε σε αμφιβολία, ακόμα και σε κίνδυνο, το δικό του έργο, αλλά επιπλέον –το σημαντικότερο– θα έδινε επιχειρήματα σε όσους δεν ήθελαν τη δημιουργία ενός αυτοδύναμου ελληνικού κράτους για να αποτρέψουν αυτή την εξέλιξη. Ήθελε, παράλληλα, με αυτό τον διοργανωμένο στρατό να εξασφαλίσει την απελευθέρωση σημαντικών περιοχών της Στερεάς που κατείχαν οι Τούρκοι, για να ματαιώσει την επίμονη προσπάθεια της Αγγλίας να περιορίσει την υπό διαμόρφωση ελληνική πολιτεία μόνο στην Πελοπόννησο και τα γύρω νησιά.

Στον Κασομούλη είναι πολλές και ουσιώδεις οι μαρτυρίες για αυτό το τόσο δύσκολο εγχείρημα: οι ποικίλες αντιστάσεις στους επιχειρούμενους οργανισμούς του

στρατού· οι διεκδικήσεις των νέων θέσεων από τους βαθμοφόρους· η κυβερνητική δυσκολία να εξασφαλιστεί η έγκαιρη καταβολή των μισθών και του σιτηρεσίου· οι έντονες αντιδράσεις σε αυτή την καθυστέρηση, η οποία αρκετά συχνά οδηγεί σε λόγους και πράξεις που δείχνουν την απελπισία των απλών και των χαμηλόβαθμων στρατιωτών λόγω της ανέχειας, τη διείδυση των κομματικών αντιθέσεων στους αξιωματικούς, τη σταδιακή διαίρεσή τους σε κυβερνητικούς και μη, τις δυσσάρεσκεις και τις αντιπαλότητες που προκαλούν με τις επιλεκτικές προτιμήσεις τους η ίδια η κυβέρνηση και τα όργανά της· ο κατευθυνόμενος παραμερισμός του Τσωρτς και του Δ. Υψηλάντη από τη στρατιωτική ηγεσία και η ανάθεσή της στον Αυγουστίνο Καποδίστρια.

Συγχρόνως, η μαρτυρία του Κασομούλη αναδεικνύει επεισόδια από την καθημερινή ζωή των στρατιωτών, τις ποικίλες διαμάχες τους, τις αρπαγές εις βάρος των πολιτών, την ντροπιαστική φυγή από το στρατόπεδο των Θηβών και πώς αυτή «ξεπλύθηκε» με τη νίκη στη μάχη της Πέτρας και τη συνθηκολόγηση των Τούρκων. Επειδή ο Κασομούλης μετέχει στα τότε δρώμενα ή τα παρατηρεί από κοντά και συστηματικά, έχουμε εξαιρετικές αφηγήσεις για όσα ειπώθηκαν σε συναντήσεις εκπροσώπων του στρατού με τον ίδιο τον Κυβερνήτη καθώς και με άτομα της αντιπολίτευσης, συνομιλίες του με τον Κωνσταντίνο Μαυρομιχάλη, περιγραφή των όσων συνέβησαν στα γεγονότα του Πόρου, απόψεις του για τη δολοφονία του Κυβερνήτη. Παραθέτω, ενδεικτικά, δύο σχετικά περιστατικά.

Πρώτα, τα λεγόμενα του Καποδίστρια σε μια συνάντησή του με επιτροπή αξιωματικών, στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1829, κατά την οποία μεταξύ άλλων είπε τα εξής, σύμφωνα με όσα θυμόταν ο παρών Κασομούλης: «Καθώς εσείς με το αίμα σας και με τους αγώνας σας αποκτήσατε την δόξαν αυτήν, και προσμένετε να δικαιωθήτε, έτζι κ' εγώ με αγώνας και κινδύνους και ιδρωτα μεγάλον απόκτησα αυτήν την δόξαν, και θέλω να τη διατηρήσω». Στη συνέχεια ο Καποδίστριας τους προειδοποίησε ότι θα υπερασπιστεί την υπόληψή του και θα τους νικήσει, αν «θέλετε με κινδυνεύσει» παρακινούμενοι από τους εχθρούς της κυβέρνησης. Και πρόσθεσε: «Εγώ είμαι γέρων άνθρωπος με τον ένα πόδα μέσα και τον άλλον έξω του τάφου. Κληρονόμους δεν έχω να <τους> αφήσω διαδόχους, <ώστε> να υποπτεύσητε ότι φροντίζω διά αυτούς και όχι διά την πατρίδαν και διά εσάς». Σύμφωνα με τον Κυβερνήτη, έπρεπε να οργανωθούν κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, διαφορετικά θα τα έχαναν όλα:

Η Ελλάς αναγνωρίσθη από τας Συμμάχους Δυνάμεις αυτόνομος. Έρχεται ηγεμών, Κύριοι, εις την Ελλάδα, έρχεται βασιλεύς εντός ολίγου! Γνωρίζετε τι θα ειπή βασιλεύς; Δεν θα σας ομιλή καθώς εγώ τώρα, αλλά ως βασιλεύς, και θα νομίζη ευτυχύν τον εαυτόν του όστις από σας ήθελεν αξιωθή να κάμη φίλον τον ιπποκόμον του.¹⁴¹

Το δεύτερο περιστατικό αφορά τη συνάντηση του Κασομούλη και του Μιχάλη Γρίβα στο σπίτι του φαναριώτη πρίγκιπα Αλέξανδρου Καντακουζηνού, παρόντος και του Γιάνγκου Σούτσου. Ο Καντακουζηνός τους κατακρίνει γιατί δέχονται τον νέο οργανισμό του στρατού (σε τάγματα) και δεν αντιστέκονται. Τους καθησυχάζει ότι ο ηγεμόνας που έρχεται θα τους αποκαταστήσει, ακόμη και αν φυλακιστούν. Τους διαβεβαιώνει «και εγγράφως και επί λόγω τιμής, ότι άμα φθάση ο Λεοπόλδος, οι Καποδίστριαι αναχωρούν την άλλην ημέραν, και οι πλέον πιστοί <εις το νέον καθεστώς> θα είναι εκείνοι οίτινες έπαθον ένεκα της αντιπολιτεύσεως». Ο Κασομούλης του είπε ότι για να αλλάξουν στάση, ας τους χαρίσει με έγγραφό του ο Καντακουζηνός ένα από τα αρκετά χωριά που έχει στη Βλαχία και νέμεται τα εισοδήματά τους, για να μην έχουν και αυτοί την ανάγκη της κυβέρνησης. Ο Καντακουζηνός μίλησε τότε για την πλεονεξία τους. Ο Σούτσος, αντίθετα, τους είπε να μείνουν πιστοί στην κυβέρνηση και ότι αν έλθει ο Λεοπόλδος ή οποιοσδήποτε άλλος, θα ζητήσει από την κυβέρνηση πληροφορίες για τη διαγωγή τους.¹⁴²

Ο άλλος

Στις πηγές για το 1821 είναι πολλές και ποικίλες οι πληροφορίες και οι εκτιμήσεις για τον τότε κατ' εξοχήν άλλο, τον Τούρκο, τον αλβανό μισθοφόρο στην Πύλη, τον Αιγύπτιο, τους μουσουλμάνους γενικότερα. Για το πώς όμως αυτός ο άλλος έβλεπε τους εξεγερμένους Έλληνες, οι αντίστοιχες πληροφορίες μας ήταν πενιχρές λόγω της δυσκολίας να αναγνωσθούν τα τεκμήρια στην παλαιά τουρκική γραφή που απόκεινται στα οθωμανικά αρχεία. Τελευταία, πολλαπλασιάζονται οι σχετικές μελέτες των ελλήνων και ξένων τουρκολόγων, και έρχεται να προστεθεί η απαραίτητη μουσουλμανική ματιά στα όσα συνέβησαν στην περίοδο αυτή. Γνωρίζουμε έτσι καλύτερα γιατί ο σουλτάνος, έχοντας καταστείλει τη δύναμη των διάφορων ισχυρών τοπαρχών στην αυτοκρατορία, των αγιάνηδων, δεν μπορούσε να συγκροτήσει αξιόμαχους στρατούς, αφού αυτοί κυρίως με τους ενόπλους τους αποτελούσαν τον κορμό των οθωμανικών στρατευμάτων. Αναγκάστηκε να στηριχθεί, έναντι ισχυρών οικονομικών ανταλλαγμάτων, στους αλβανούς πολέμαρχους, που αποδείχθηκαν πολλές φορές μη φερέγγυοι συνεργάτες. Συγχρόνως, οι απόπειρες του Μαχμούτ Β' να δημιουργήσει «εθνικό» στρατό από Τούρκους της Μικράς Ασίας, μετά την εξόντωση των γενιτσάρων, στάθηκαν μακροχρόνια διαδικασία που δεν μπορούσε να έχει ουσιαστικά αποτελέσματα όσο διαρκούσε η Ελληνική Επανάσταση. Ο σουλτάνος, τέλος, αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια του καλύτερα οργανωμένου από ευρωπαϊούς στρατιωτικούς αιγυπτιακού στρατού, του οποίου η παρέμβαση έφερε σε μεγάλη δοκιμασία τους επαναστάτες.¹⁴³

Εκτός από την καλύτερη γνώση που χάρη στις μελέτες αυτές τώρα διαθέτουμε για το πώς ο σουλτάνος και οι άλλοι οθωμανοί αξιωματούχοι στην Κωνσταντινούπολη προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την ελληνική εξέγερση,¹⁴⁴ πυκνώνουν και οι εργασίες που αναδεικνύουν τις μαρτυρίες των ίδιων των μουσουλμάνων στρατιωτικών αρχηγών που ανέλαβαν την επιχείρηση καταστολής ή την υπεράσπιση φρουριών που δεν είχαν καταλάβει οι Έλληνες. Γνωρίζουμε έτσι πώς υπερασπίστηκε επιτυχώς το πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας ο τούρκος διοικητής του¹⁴⁵ ή τι έγραφε στην Πύλη ο Κιουταχής για τα όσα συνέβαιναν κατά την πολιορκία της Ακρόπολης.¹⁴⁶

Η μαρτυρία του Κασομούλη και στο θέμα αυτό είναι πολλαπλή και σημαντική. Κατ' αρχάς, έχουμε μια από τις πιο συγκλονιστικές περιγραφές για το πώς η ειρηνική συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων στη Νάουσα ανατρέπεται με το ξέσπασμα της επανάστασης. Ο Ζαφειράκης και ο Νικόλαος Κανούσης, εκπρόσωπος του Δ. Υψηλάντη, δημηγορώντας πείθουν τελικά τους Ναουσαίους να ξεγεραθούν:

Αστραποβροντοφωνών ο Κανούσης επ' άμβωνος εις την εκκλησίαν περί ελευθερίας, ενθουσιάσθη ο λαός, βλέπων έξαφνα τόσα ζητήματα από τους Τούρκους δεινά, και τόσα καλά και αναπαύσεις από την ελευθερίαν του. Παύων ο δημηγόρος Κανούσης, επανέλαβεν ο Ζαφειράκης την <ιδικήν του> ομιλίαν, και ορμώντες ο λαός εις την αγοράν, όσους Τούρκους ηύραν τους φόνευσαν.

— 'Ητον ελεεινόν θέαμα, λέγει <ο αδελφός μου>, να βλέπης εκατόν χρονών φίλους πατρόθεν, χωρίς όπλον, με το σακί της κούσπας και αλευριού έμπροσθέν του να ζυγιάζη ο Αχμέτης, ο δε Δημήτρης φίλος του να τον λερίζη [=θερίζη;] με το μαχαίρι· να φωνάζη ο Τούρκος· «Βρε Μήτρο, βρε καρδάς, ημείς παλαιοί φίλοι, αναντάν μπαμπαντάν [=από πάππου-προπάππου], τι είναι τούτο;». Πού ακούγει ο Ναουσαίος; «Πατρίς, πατρίς, ελευθερία! Τούρκε, γαμώ την πίστη σου και το σικότι σου, δεν θέλομεν κούσπα, στο διάβολο κ' εσείς και αυτή». Πελέκησαν 15 Τούρκους. Άλλοι έτρεξαν, και καρτέρεσαν τον βόϊβοδάν τους εις τον δρόμον—όστις ήρχετο με πέντε μόνον, εμπιστευμένος προς αυτούς— να φονεύσουν και αυτόν. Εφώναζεν και αυτός: «Αδέλφια, φίλοι! Εγώ σας υπερασπίσθηκα, πηγαίνετέ με εις τον Ζαφειράκην...» — τίποτες! «Γαμώ το σικότι σου, γαμώ την πίστιν σου... πατρίς, πατρίς, ελευθερία!». ¹⁴⁷

Η ανηλεής σφαγή και οι κάθε μορφής αγριότητες χαρακτηρίζουν και τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές σε όλη τη διάρκεια του πολέμου (Δημήτρης Καλλιοντζής, κλέφτικο δημοτικό τραγούδι). Δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς τη γνώση της εποχής και των ανθρώπων. Πρώτοι οι επαναστάτες έδωσαν τέτοια δείγματα με αποκορύφωμα τη σφαγή ενόπλων και αμάχων, μουσουλμάνων κυρίως αλλά και Εβραίων, κατά την κατάληψη της Τριπολιτσάς.¹⁴⁸ Η σφαγή της Χίου αποκατέστησε, τουλάχιστον στα μάτια των Ευρωπαίων, τη μονομερή εικόνα του σφαζόμενου χριστιανού από τον άγριο μουσουλμάνο. Και οι δύο πλευρές προτρέπουν και αποζημιώνουν όσους στρα-

τιώτες τους φέρνουν κεφάλια και αυτιά φονευθέντων αντιπάλων, για να στηθούν με αυτά πυραμίδες-τρόπαια. Οι τούρκοι πασάδες τα στέλνουν και στην Κωνσταντινούπολη. Ο Καραϊσκάκης όχι μόνο στήνει πυραμίδα, αλλά αναγγέλλει στο Βουλευτικό τη νίκη του στην Αράχωβα με την αποστολή των κεφαλιών των δύο τούρκων αρχηγών και «εν πλήθος ραμματισμένα αυτιά».¹⁴⁹ (Αιχμάλωτος πασάς, 1826-1833)

Η τύχη των αιχμάλωτων Τούρκων είναι ζοφερή ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια του αγώνα. Γλυτώνουν τον θάνατο, προσωρινά πολλές φορές, όσες γυναίκες κρίνονται όμορφες για να γίνουν παλλακίδες σε οπλαρχηγούς και άλλους, ή όσοι και όσες μπορούν να ανταλλαγούν με λύτρα.¹⁵⁰ Παρόμοια είναι η τύχη των ελλήνων αντρών αιχμαλώτων, ενώ γυναίκες και παιδιά πωλούνται σε διάφορα σκλαβοπάζαρα. Δεν λείπουν, σε μικρή κλίμακα, τέτοιες πωλήσεις αιχμαλώτων και από Έλληνες παρά τις ρητές απαγορεύσεις. Παρά τις προσπάθειες του Δ. Υψηλάντη, ξένων εθελοντών και άλλων, οι παρασπονδίες των Ελλήνων κατά την παράδοση φρουριών ή άλλων οχυρών θέσεων είναι συχνή.¹⁵¹

Η εκατέρωθεν βία των αντιμαχομένων παίρνει άλλη μορφή με το «σχέδιο εκβαρβαρισμού» που, όπως είδαμε, αποδόθηκε στον Ιμπραήμ και απέβλεπε στη μεταφορά των χριστιανών κατοίκων της Πελοποννήσου στην Αίγυπτο και στην κάλυψη του δημογραφικού κενού από μουσουλμανικούς πληθυσμούς.

Κατά το 1821 η γενναιότητα των Ελλήνων είναι αναμφισβήτητη και κορυφώθηκε στο Μεσολόγγι. Δεν λείπουν, ωστόσο, σημαντικές νίκες των Τούρκων, ιδιαίτερα όπου μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν την υπεροχή τους στο ιππικό. Και ο Ιμπραήμ με τον ημιτακτικό στρατό του, που τον είχαν οργανώσει κυρίως γάλλοι στρατιωτικοί (μερικοί μετείχαν σε αυτόν ενεργά), έφερε, με τις απανωτές νίκες του, την επανάσταση σε πολύ κρίσιμο σημείο. Θα ήταν παράλειψη να μην επισημανθούν οι ηγετικές ικανότητες αρχηγών όπως ο Κιουταχής και ο Ιμπραήμ. Ωστόσο, η εξάρτηση σε μεγάλο βαθμό του τουρκικού στρατού από τους αλβανούς μισθοφόρους, όπως επισημάνθηκε, ήταν μια παθογένεια που συνηγόρησε στην αναποτελεσματικότητα πολλών από τα επιθετικά σχέδια της Πύλης. Η ανυπακοή και η φυγή των Αλβανών από τα τουρκικά στρατόπεδα ήταν συνεχής:

Άρχισαν λοιπόν αουστόλως πολλοί των οπλαρχηγών Αλβανών να παίρνουν τα σώματά των και να φεύγουν. Ούτε τα πολλά χρήματα, οπού τους επρόσφερνεν ο Κιουταχής, ούτε αι μεγάλοι <του> υποσχέσεις εδύναντο να τους βαστάξουν πλέον. Έως εις τας 15 Οκτωβρίου, ο στρατός του Κιουταχή έμεινεν μόλις έως 8 χιλ., κατά τας μαρτυρίας των αυτομόλων. Ευρισκόμενος εις τοιαύτη κατάστασιν ο Κιουταχής, την σωτηρίαν του την έβλεπεν εις την ταχείαν άφιξιν του Ιμπραήμη, <ώστε> και τον έγγραφεν το ογληγορώτερον να καταφθάση.¹⁵²

Η Πύλη, στην προσπάθειά της να καταπνίξει την επανάσταση, στρατολόγησε και Κοζάκους, δηλαδή οθωμανούς ιππείς του Καυκάσου. Επιβιβάστηκαν σε πολεμικά

και μεταγωγικά πλοία μαζί με υλικά πολιορκίας και κατευθύνονταν προς το Μεσολόγγι, αλλά ο Σαχτούρης διέλυσε τον στόλο: «300 Κοζάκοι από τους 1800 έγιναν θύμα <κατά το ναυάγιο>, και ολοέν εξακολουθούσαν να συλλαμβάνουν εις το Αιγαίον Πέλαγος». ¹⁵³

Για το πώς οι μεν έβλεπαν τους δε, αποκαλυπτικές είναι οι ομιλίες ¹⁵⁴ και οι βρισιές που αντήλλασαν ή τα όσα έλεγαν κατά τις συναντήσεις αντιπροσωπειών τους, όπως αυτές έξω από τα τείχη του Μεσολογγίου. Συνήθως βρίζουν τη θρησκεία του αντιπάλου και τους ηγέτες του. ¹⁵⁵ Η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι τα αλβανικά που γνωρίζουν πολλοί και από τις δύο πλευρές, τα τουρκικά που ασφαλώς καταλαβαίνουν αρκετοί Έλληνες, καθώς και τα ελληνικά που μιλούν όσοι χριστιανοί ακολουθούν συνήθως αναγκαστικά τα μουσουλμανικά στρατεύματα, ακόμα και εκτουρκισθέντες Έλληνες. Η υπηρεσία πολλών οπλαρχηγών της Στερεάς υπό τον Αλή πασά τους είχε φέρει σε συνάφεια, μερικές φορές και σε φιλία, με πολλούς αλβανούς ενόπλους που τώρα πολεμούσαν στο πλευρό των Τούρκων.

Δεν λείπουν ούτε οι περιπτώσεις που Τούρκοι αυτομολούν στους Έλληνες ¹⁵⁶ ή μάχονται δίπλα τους. ¹⁵⁷ Υπάρχουν, ωστόσο, και μαρτυρίες ότι Έλληνες συνεργάζονται ή διευκολύνουν με ποικίλους τρόπους τους Τούρκους. Δεν πρόκειται εδώ για τα «καπάκια» των παλαιών οπλαρχηγών, αλλά για ενέργειες ατόμων ή ομάδων που δεν γίνονται όλες υπό συνθήκες εξαναγκασμού.

Το οικονομικό ¹⁵⁸

Από τα μικρά και τα μεγάλα που αφηγείται ο Κασομούλης δεν μπορούσε να λείπει το οικονομικό στις ποικίλες εκφάνσεις του· μερικές από αυτές φάνηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Εδώ, πρώτα από όλα, παραπέμπω στα όσα σημαντικά και εμπνευσμένα είπε και έγραψε ο Σπύρος Ασδραχάς για τη μαρτυρία του Κασομούλη ως προς τη βίωση και την καταγραφή του οικονομικού. ¹⁵⁹ Προσθέτω μόνο μερικές μαρτυρίες που δείχνουν τα επιπλέον στοιχεία που έχουμε και για περαιτέρω διερευνήσεις: ο καταλυτικός ρόλος του χρήματος –ιδιαίτερα των λιρών του δανείου ή της προσδοκίας ότι αυτές αφικνούνται– στις ποικίλες σχέσεις, οι φιλονικίες στο μοίρασμά τους, η διαμάχη για τον έλεγχο προσόδων που η αξία τους είναι δεδομένη όπως αυτών της σταφιδοπαραγωγού Κορινθίας ή του τελωνείου της Σύρας, η αγορά προσόδων από στρατιωτικούς και πολιτικούς, η πώληση με έκπτωση αποδεικτικών στρατιωτικής υπηρεσίας και η χρησιμοποίησή τους από τους αγοραστές για την απόκτηση εθνικών φθαρτών κτημάτων κ.λπ. ¹⁶⁰ Για αυτό τον καταλυτικό ρόλο του χρήματος, σημειώνει, μεταξύ άλλων, ο Κασομούλης:

Πριν έβγουν οι βαθμοί και οι μισθοί από την Κυβέρνησιν, εύρισκες μέγα μέρος των Ελλήνων οπού έτρεχαν εις τον πόλεμον μόνον από πατριωτισμόν [...] Αφού η διαφθορά αύτη <των βαθμών και μισθών> διεδόθη εις όλους, ο λαός ετραβήχθη από το πολεμικόν χρέος, στηριζόμενος εις τα <μισθωτά> στρατεύματα.¹⁶¹

[...] Χρήματα εμύρισαν, <και> άρχισεν πάλιν να εβγαίνη εις το φανερόν η πλεονεξία, και να λησμονηθή η αρετή.¹⁶²

Αλλαγές στις συνειδήσεις¹⁶³

Πιο δύσκολη, αλλά όχι χωρίς κάποια αποτελέσματα, είναι η αναζήτηση του διαφορετικού που επέφεραν στις συνειδήσεις και στον τρόπο ζωής των εξεγερθέντων η προσδοκία της εξέγερσης και το ίδιο το τραυματικό γεγονός της Επανάστασης. Γράφει για τον εαυτό του ο Κασομούλης, μόλις μυήθηκε στα μυστικά της επικείμενης εξέγερσης: «Η ψυχή μου άναψεν από τον προς την πατρίδα ζήλον, και δεν έβλεπα τον καιρόν, πότε να φθάση η ώρα. Όλαι αι συναναστροφαί με εφάινοντο φρούδα, μ' όλα των τα θέλγητρα όπου είχαν».¹⁶⁴ Και όταν ο πατέρας του, μόλις έμαθε το μυστικό, προβληματίστηκε μήπως εξαπατηθούν, όπως στο παρελθόν, οι πληθυσμοί και βρεθούν εκτεθειμένοι απέναντι στην εκδίκηση των Τούρκων, στον Κασομούλη εκείνη τη στιγμή του φάνηκε «ο μεγαλύτερος εχθρός της ανθρωπότητας» και συμπληρώνει: «εξηγηθέντες πλατύτερα, επείσθη».¹⁶⁵

Αργότερα ο ίδιος, όταν βρέθηκε στην Κόρινθο, παρατηρώντας να ορκίζονται πίστη στην πατρίδα μέλη του τακτικού σώματος, κλαίει από χαρά γιατί είδε «οπωσούν συστηματικά πράγματα».¹⁶⁶ Ο Σπύρος Ασδραχάς επισημαίνει ότι «εκείνο που προκύπτει από την αφήγηση του Κασομούλη είναι ότι η επανάσταση του 1821 ανήκει στη μεγάλη διάρκεια, χωρίς να είναι ταυτόσημη με τις προηγούμενες».¹⁶⁷

Για το πώς ο Ν. Στορνάρης «ελληνοποιείται» και αντιδιαστέλλει τους όρους Τούρκοι/Ρωμαίοι, σουλτάνος/ελληνική κυβέρνηση,¹⁶⁸ ή πώς ο Καραϊσκάκης στην περίφημη συνάντησή του με τον Κιουταχή στο πλοίο του γάλλου ναυάρχου Δεριγνύ (Henri de Rigny) διαφοροποιεί τη δική του υποταγή στις διαταγές της επαναστατικής κυβέρνησης από την υποταγή του τούρκου αρχιστράτηγου στον σουλτάνο,¹⁶⁹ καθώς και για άλλες παρόμοιες μεταμορφώσεις των παραδοσιακών οπλαρχηγών,¹⁷⁰ έχουν γραφεί πολλά και καλά.¹⁷¹ Νομίζω όμως ότι τόσο στον Κασομούλη όσο και στις άλλες πηγές μπορούν να ανιχνευθούν πρόσθετες μαρτυρίες για αλλαγές στη σκέψη, στον λόγο, στις πράξεις και τις συμπεριφορές των επαναστατών, οι οποίες δικαιολογούν την υπόθεση ότι η Επανάσταση επέφερε ουσιαστικές αλλαγές, όχι μόνο στις ηγετικές ομάδες αλλά και σε ευρύτερα στρώματα του

πληθυσμού. Είναι δυνατόν, δηλαδή, να διερευνηθεί πιο συστηματικά αν η δυναμική της Επανάστασης οδήγησε και σε ποιο βαθμό σε νέες κοινωνικές σχέσεις, σε μια άλλη αντίληψη για τον κόσμο, αν επήλθε κάποια ρωγμή στις εδραιωμένες αντιλήψεις. Αν αμφισβητήθηκαν, κυρίως από τους πολλούς, οι παραδοσιακές πολιτικές και θρησκευτικές ηγεσίες. Πώς μπορεί να σκιαγραφηθεί ο επαναστάτης Έλληνας σε σύγκριση με τον προεπαναστατικό εαυτό του. Το 1821 δεν ήταν μόνον ένας πόλεμος για την ανεξαρτησία, ήταν μια επανάσταση με τη βαρύτητα και τις συνέπειες που έχει αυτός ο όρος.

Σημειώσεις

1. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. 6, *Η εσωτερική κρίση (1822-1825)* (Θεσσαλονίκη, 1982), 861-1026.
2. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821* (Θεσσαλονίκη, 1939).
3. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821* (Θεσσαλονίκη, 1941).
4. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία* (Θεσσαλονίκη, 1948)· 2η έκδ. Θεσσαλονίκη, 1970.
5. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, εκδοτική φροντίδα Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2007). Βλ. ιδιαίτερα στο ίδιο, κεφ. VIII, «Νικόλαος Κ. Κασομούλης: Όψεις της επανάστασης του 1821», 163-180, όπου, μεταξύ άλλων, για τα καπάκια, τους χορούς και τα τραγούδια, την ενδυμασία, ποιοι αποτέλεσαν τον «μοχλό» της Επανάστασης, πώς αντιλαμβάνεται την Επανάσταση ο Κασομούλης κ.λπ.
6. Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στην Επανάσταση του 1821: Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή* (Αθήνα: Ασίνη, 2019).
7. Βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Τετράδια Εργασίας 27 (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 20WWWW4). Μια έρευνα για το οικιστικό πλέγμα στην Πελοπόννησο κατά το 1821 είναι σε εξέλιξη από συνεργάτες του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών· βλ. το πρόγραμμα «Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης» που υλοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών από ερευνητική ομάδα στην οποία συμμετέχουν ο Δημήτρης Δημητρόπουλος, ο Μιχάλης Φέστας, η Άννα Αθανασούλη και ο Γιώργος Χιώτης.
8. Νικόλαος Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, επιμ. Γιάννης Βλαχογιάννης, φωτομηχανική αναπαραγωγή από τον εκδοτικό οίκο Χ. Κοσμαδάκη και Σία (Αθήνα, 1939-1942), τ. 1-3.
9. Χρήστος Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη: Σκέψεις για μια άλλη χρησιμοποίηση της μαρτυρίας του», στο *Πρακτικά συνεδρίου «1821 και απομνημόνευμα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση»*, επιμ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη, Παντελής Μπουκάλας (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020), 11-26.
10. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 71.
11. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 177.
12. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: «Τα Νέα», 2009), 127.
13. Σε μια συνάντησή τους με τα ρουμελιώτικα στρατεύματα, ο Καποδίστριας είπε στον Υψηλάντη να ανακοινώσει κάτι για να καθησυχάσει τους στρατιώτες: «Ο Στρατάρχης, μη δυνάμενος να φωνάξει <ως ατελής> με τα ορθούνια, (ομιλών από ταις μύταις), <λέγει>: — Ο Κυβερνήτης θα σας στείλη καθαρόν ψωμί και τους μισθούς, άμα επιστρέψη και να ησυχάσητε. Ο Κυβερνήτης μειδιάσας <διά τον χαμηλόν τόνον της φωνής>, όλοι εκινήθησαν εις γέλωτα, μη δυνηθέντες να διακρίνουν την προσταγήν. Επανάλαβον άλλοι <δυνατά> τους λόγους τούτους». Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 85.

14. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 28.
15. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Νικόλας Κώστα Κασομούλης: Βιογραφικό σημείωμα», στο Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, νθ'.
16. Βλ. Δημήτριος Αινιάν, «Ο Έλλην στρατιώτης κατά την Επανάστασιν», στο *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21* (Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χχ.), 19-23. Εκεί, μεταξύ άλλων, επισημαίνει (σ. 19-20) για τον έλληνα κτηνοτρόφο/γεωργό=στρατιώτη τα εξής: «υγεία, ρωμαλαιότητα, την έξιν της νυκτοπορείας, και την ταχύτητα των ποδών, και αρκούμενος εις την ευπόριστον τροφήν του, είναι εύκολος εις πάσαν και κατά πάσαν ώραν μετάβασιν».
17. Χρήστος Λούκος, «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821», στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 12 και 13 Ιουνίου 2015* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018), 357-383.
18. «Εις όλην την Ελλάδα σχεδόν, πριν της Επανάστασώς μας, η ανατροφή τέκνων από τους γονείς ήτον πολλά αυστηρά ως προς το κεφάλαιον τούτο· σπάνια εφαινετο νέος εις τας πόλεις ασυστόλως να τρέχη εις τους έρωτας· και αν ήτον κανένας, εθεωρείτο ως διαφθορεύς και της ηθικής της πόλεως και της οικογενείας του. Πολλοί νέοι, αναθρεφόμενοι εις Βιένναν και εις τα λοιπά μέρη της Ευρώπης, ήρχοντο με εκείνας τας ελευθερίας, πλην καμίαν υπόληψιν δεν εχαίροντο από την κοινότητα, μάλιστα επεριφρονούντο ως παραλυμένοι»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 170 σημ. 2.
19. Αυτές τις οικογενειακές στρατηγικές μεταξύ των ενόπλων, κυρίως στο περιβάλλον του οπλαρχηγού Ν. Στορνάρη, έχει πολύ εύστοχα ερμηνεύσει η Βάλλια Ράπτη, «Οικογενειακές συμμαχίες και επιγαμίες στα χρόνια της Επανάστασης του 1821», στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821*, 341-356. Βλ. πώς ο Κασομούλης αφηγείται, με δικά του λόγια, την εξαπάτησή του από τη χήρα Στορνάρη, τον πόνο και την οργή του, την καταγγελία του με σχετικά έγγραφα στον Βιάρο Καποδίστρια για την αθέτηση της συμφωνίας, την προσπάθεια της χήρας να δικαιολογηθεί, την εναντίον της αποστροφή του Κασομούλη, την επιμονή του να αποζημιωθεί για όσα πρόσφερε ως υποψήφιος γαμπρός κ.λπ., Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 326-328, 329-330.
20. Βλαχογιάννης, «Νικόλας Κώστα Κασομούλης», κε', και σχόλιο του Βλαχογιάννη στο Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 330-331 σημ. 5.
21. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 83: «Ο Γεώργιος Κίτζιου [...] παραδομένος εις τας επιθυμίας των γυναικών εκ νεότητός του, αλησμονήσας την θέσιν του δεν επροφυλάχθη εις ταύτην την περίστασιν· μολυσμένος από τα γαλλικά πάθη, εξαπατήσας μίαν γυναίκαν Θηβαίαν ενός φίλου του εικοσιπεντάρχου [...] εμόλυνεν αυτήν· εκ της οποίας λαβών την ιδίαν ασθένειαν ο σύζυγός της, εστενοχώρησεν αυτήν –αφού δεν εγνώριζεν τον εαυτό του με άλλην– να τον ειπή με ποίον εκοιμήθη, και εμολύνθη. Η γυνή, φοβουμένη τον φόνον ήτοι δικαίως ήτοι αδικώς, εμαρτύρησεν ότι το έπαθεν από τον στρατηγόν Γ. Κίτζιον».
22. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 101, 109-110.
23. Βλ. τη σχετική πιστοποίηση πολλών κατοίκων Αρκαδιάς, 6.6.1825: ΓΑΚ, Αρχείο Αγώνος, Μινιστέριο της Οικονομίας, φάκ. 50.
24. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 439 σημ. 4.
25. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 236.
26. Ο Θ. Γρίβας υπολόγιζε την προίκα σε 250.000 γρόσια αποτελούμενη από «διαμαντικά, χρυσοϋφαντα πανικά της Ινδίας, λάφυρα της μητρός της από Τριπολιτζιάν, και φουστάνια

- και γούναις». Ο Κολοκοτρώνης υποστήριζε ότι «ό,τι και αν είχεν, και φορέματα και διαμαντικά, ήτον του υιού μου... Τι είχεν; Έναν λαιμοδέτην (γκουρδάνι) με ολίγαις πέτραις και ένα δακτυλίδι. Τα άλλα όλα ήτον αρματωσιά των συγγενών», δηλαδή νυφική στολή που χαρίσαν οι συγγενείς του γαμπρού, δίνοντας ο καθένας ένα κομμάτι. Όταν όμως ο Κολοκοτρώνης ήλθε το 1826 στο Ναύπλιο, ο Γρίβας, που έλεγχε τις πύλες της πόλης, τον πίεσε να αποδώσει όσα διεκδικούσε εμποδίζοντας την έξοδό του. Επιδιώχθηκε μια προσέγγιση των δύο μερών με τη μεσολάβηση τρίτων, ένας από αυτούς ήταν ο Κασομούλης. Στη συνάντηση, όπου ήταν παρούσα και η μητέρα του Κολοκοτρώνη, αποφασίστηκε τελικά να οριστεί επταμελής επιτροπή από Ρουμελιώτες και Πελοποννησίους για να επιτευχθεί συμβιβασμός. Χρειαζόταν όμως να δώσει εγγύηση ο Κολοκοτρώνης ότι θα δεχθεί την απόφαση της επιτροπής. Κι επειδή τα περιουσιακά του στοιχεία τα είχε στη Ζάκυνθο και χρειαζόταν τρεις μήνες για να τα φέρει, την εγγύηση έδωσε ο Νικόλαος Μπούκουρας. Έτσι του επιτράπηκε να εξέλθει από το Ναύπλιο. Βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 386-388. Βλ. και Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη», 17-19.
27. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 469: «Και τούταις αι πράξεις άφησαν εν αδιάλλακτον μίσος αναμεταξύ των δύο τούτων <ανδρών>, και αύξησαν αι προσωπικαί εχθρηταίς των».
 28. Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη», 22.
 29. Στο ίδιο.
 30. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 216.
 31. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 153-154, όπου λέει, μεταξύ άλλων, ο Γιώτης Ζήκο-Λάμπρου (Νταγκλής): «Ηξεύρετε, Καπιταναίοι, πώς ζω και εγώ και τα παιδιά μου; Τα θρέφω μόνον από το ταΐνι οπού με περισσεύει [...] [και δεν έχει «φλωροκαπνισμένα» ή ασημένια όπλα να πουλήσει]. Σας παρακαλώ λοιπόν να μου ειπήτε· αν στείλω την φαμελλιάν μου εις τον Κάλαμον, ή εις άλλο νησί, ποίος θα την ζήση; Ποίαν φροντίδα έχει το Έθνος κ' η Κυβέρνησις διά τα παιδιά μας; Θέλετε <η φαμελλιάν μου> να γυρίζη εις ταις στραταίς, να ζητά από πόρτα σε πόρτα μία οκά αλεύρι, ή έναν παράν, και να πειράζεται το ίρτζι μας (η τιμή), οπού δί' αυτό το ίρτζι όλοι μας πασχίζομεν με τα κεφάλια μας να <το> φυλάξωμεν; Δεν είναι άλλο, λογαριάζω, <παρά, επειδή> κ' εκεί αν την στείλω, θα πεθάνη από πείναν, και εδώ ομοίως, σας λέγω λοιπόν: Εκεί οπού θα ακούγω την ατιμίαν της ή τον θάνατόν της, καλύτερα να πεθάνωμεν μαζί εδώ ή από το ντουφέκι (πόλεμον), ή από την πείναν». Βλ. στο ίδιο, τ. 2, 92: οι «φτωχές» γυναίκες, μαζί με τα παιδιά, αφηφώντας τον κίνδυνο, μάζευαν τα βόλια και τα έδιναν στην επιτροπή που διεύθυνε το Μεσολόγγι, προφανώς έναντι λίγου ψωμιού.
 32. Ο Θ. Κολοκοτρώνης, για παράδειγμα, είχε εξασφαλίσει περιουσιακά του στοιχεία στα Επτάνησα (βλ. παραπάνω, σημ. 26), ενώ ο Γ. Κουντουριώτης είχε στείλει, όταν ο Ιμπραήμ απειλούσε και την Ύδρα το 1827, την οικογένειά του στην Ερμούπολη της Σύρου· μαζί και μπαούλα, προφανώς και με χρήματα και τιμαφή. Σε επιστολή του Ελευθερίου Δρίτσα προς τον Γ. Κουντουριώτη, από τη Σύρο, στις 9 Ιουνίου του 1827, σημειώνεται: «Και χθες σας έγγραψα περί των μπαούλων σας, πλην και σήμερον αναβάς εις την χώραν της Σύρας, έλαβον φροντίδα της ασφαλείας των». Βλ. Ανδρέας Θεοδ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τ. 2 (Αθήνα, 1983), 133-134 σημ. 4.
 33. Πβλ. Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη», 20-22.
 34. «Έλαβα [κατά τη μετάβασή του στην Ύδρα, στις 14 Νοεμβρίου του 1821, για την προετοιμασία της εκστρατείας του Ολύμπου] μαζί μου και δύο αιχμαλώτους Τούρκους επισήμους, έναν ανεψιόν του Ρετζέπαγα εμπόρου Θεσσαλονίκης και έναν υιόν ενός μπέη Σαρήγκιολης

- [από το διαμέρισμα της Δ. Μακεδονίας Σαρηγκιόλ] με σκοπόν να τους αλλάξω με άλλους <εις την Μακεδονίαν>. Άμα εξήλθομεν εις Ύδραν, ετρόμαξα να προφυλάξω από τας χείρας των παιδιών τους δύο Τούρκους να μη τους θανατώσουν, και τους έκλεισα εις το Μοναστήρι»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 163-164.
35. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 364-365.
 36. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 37: «και τα μικρά παιδάκια εις τους δρόμους <παίζοντα> περιφρονούσαν τους “Στραβαραπάδες”».
 37. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 310-311.
 38. Περιγράφοντας ο Κασομούλης (*Ενθυμήματα*, τ. 2, 278) την έξοδο του Μεσολογγίου, σημειώνει μεταξύ πολλών άλλων: «Αυτόν τον νέον μόλις επήγα πενήντα βήματα, και τον έχασα απ’ όπισθέν μου, και ούτε τον μεταείδα. Εις τα 1830, εφάνη εις το Ναύπακτον, φυγάς από τους Τούρκους». Του διηγήθηκε πώς αιχμαλωτίστηκε από έναν «Αλβανίτη»: «Εσεργιάνισα <έκτοτε> όλην την Αλβανίαν μαζί του, έως ότου έφυγα».
 39. Νικόλαος Αντ. Καρώρης, «Ημερολόγιον πολιορκίας Αθηνών (29 Ιουνίου 1826 - 11 Απριλίου 1827)», στο *Απομνημονεύματα Αθηναίων αγωνιστών*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του 21* (Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χχ.), 67-264.
 40. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 233. Βλ. στο ίδιο, 235, για άλλο ένα παιδί μικρό, ψυχογιό αξιωματικού: «Σφήκας, παρονομαζόμενον ούτως διά την οξυδέρκειάν <του>. Τούτο το παιδί όλην την ημέρα δεν απηύδησεν φωνάζον από <την εκκλησίαν> υψηλά». Μερικοί απέδωσαν τον φόνο του γαμπρού του Ιμπραήμ σε αυτόν, αλλά μάλλον τον πυροβόλησαν πολλοί.
 41. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 436.
 42. Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στην Επανάσταση του 1821*, 377-380.
 43. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 28, 33 και σημ. 3.
 44. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 250: «Το εσπέρας απεράσαμεν άντικρυ εις το Αγραφιώτικον σύνορον, χωρίον Νιχώρι Τριάδος. Όσην δυστυχίαν δύναται να υποθέση κανένας την έβλεπε εις τούτους τους χωρικούς από τα αλλεπάλληλα βάσανα των καταδρομών των Τουρκών και Κλεπτών».
 45. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 607-608: Ο Κασομούλης και άλλοι ένοπλοι περιηγούνται την περιοχή της Κορινθίας για να πείσουν τους κατοίκους ότι δεν θα έχουν να φοβηθούν από τους στρατιώτες και να γυρίσουν στα χωριά τους, μόνο να καταβάλουν τη δεκάτη. Συμφώνησαν, και οι κάτοικοι φάνηκαν γενναιόδωροι στη φιλοξενία τους: «Οι πολίται, βλέποντές τους τόσον φρονίμους, ξετρύπωσαν και τα πλέον καλύτερα <είδη τροφίμων> οπού είχαν <διά> να τους ευχαριστήσουν. Ακόμη και κρασί, οπού τον κόσμον να γύριζες άνω-κάτω <θα> ήτον αδύνατον να εβγάλουν, τους έδωσαν και έπιαν».
 46. *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός (Αθήνα, 1921), τ. 2, 9, 44, 46.
 47. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 154-155.
 48. Τήνος, Δεκέμβριος 1821: ήλθε «και ο Κος Μαρκοπολίτης από Νάξον με το σαρίκι του, με τα μεσοπάπουτζά του, με τα τζιαχτζίργια του [πλατιά τούρκικα παντελόνια], και ζητούσεν συστατικά διά τον Υψηλάντην από τον Σάλαν <διά> να ανατρέψη το σύστημα των “φαγάδων” της Νάξου»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 167.
 49. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 11, 12.
 50. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 443.
 51. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 357.

52. Μερικές ενδεικτικές πληροφορίες, από τον Κασομούλη κυρίως, για την ένδυση στα χρόνια της Επανάστασης:
- ~ «Το ένδυμα, η οπλοφορία, το ανάστημα και η διάλεκτος των Αλβανών δεν διέφερε ποσώς των Σουλιωτών» και ο Μάρκος Μπότσαρης έστειλε κάποιον να κατασκοπεύσει τους εχθρούς χωρίς να γίνεται αντιληπτός. Βλ. Κωνσταντίνος Μεταξάς, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επανάστασεως*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21 (Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χχ.), 91· η πρώτη έκδοση έγινε στην Αθήνα το 1878 (έτη συγγραφής: 1860-1861).
 - ~ Ένας στρατιωτικός στην Ανατολική Στερεά θέλησε να πάρει από τον Κασομούλη «το χρυσό τζιαμαντάνι» του, γιλέκο με μανίκια, με το επιχείρημα ότι δεν έπρεπε να το φορά επειδή δεν ήταν από παλιά («παλαιόθεν») Κλέφτης· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 246.
 - ~ Έναν ωραίο επενδύτη πρόσφερε στον Καραϊσκάκη, ο οποίος φορούσε και αυτός σκοδράνικα, ο απεσταλμένος της δημογεροντίας Ερμουπόλεως όταν παρουσιάστηκε στο στρατόπεδο του Φαλήρου για να του επιδώσει τη χρηματική συνεισφορά της Ερμούπολης για την ενίσχυση του στρατού. Στον αρχηγό φάνηκε τόσο ωραίος, ώστε με αυτόν ντυμένος συνάντησε αμέσως μετά τον αρχιναύαρχο Κόχραν και τον αρχιστράτηγο Τσωρτς· Βιβλιοθήκη της Βουλής, χφ. 358 (=αντίγραφα εγγράφων της δημογεροντίας Ερμουπόλεως), φφ 8, 12-13.
 - ~ Ο Γρηγόριος Σάλας, υπασπιστής του Δημήτριου Υψηλάντη, έχοντας αναλάβει την αρχηγία της επιχείρησης για την εξέγερση της Θεσσαλίας, έφτιαξε στην Ύδρα τη «στρατηγική» στολή του. Για αυτό «αγόρασεν σπαλέττες [επωμίδες], έδωσεν εις τον χρυσοχόν ν' ασημώση το σπαθί του». Η «ματαιότητα» του «σπαλεττοσπαθοφορεμένου» και κορδωμένου Σάλα ήταν εμφανής, ωστόσο διαπιστώθηκε ότι ήταν οι σπαλέτες αυτές που προξένησαν εντύπωση όταν έφθασε με την ακολουθία του στην Τζια. Τους δέχθηκαν με περιποιήσεις, «από τραπέζι εις τραπέζι» πήγαιναν· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 164-165.
 - ~ Μια περιγραφή της φορεσιάς της αρχόντισσας στη Νάξο που τόσο συντάραξε ερωτικά τον νεαρό Κασομούλη: «Εβγήκεν εις την θύραν χαροποιά και με λουλούδια διάφορα. Η ενδυμασία της ήτον σμυρναία από το πόδι έως εις την κεφαλήν, και με πετράδια εις το στήθος και χείρας. Κατά πρώτην προσβολήν μ' εφάνη μία Ηρώϊσσα»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 175.
53. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 329.
54. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 169 και σημ. 5.
55. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 169-170.
56. «Εις αυτό το αναμεταξύ [Νοέμβριος του 1821, κοντά στο Άργος] εγνωρίσθην με κάποιον Νικόλαον Μαύρον· μ' έδωκεν δύο χάρταις του μακαρίτου Ρήγα»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 163 σημ. 1.
57. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 166.
58. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 172.
59. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 207. Βλ. και σημείωση Βλαχογιάννη: «Μουσικό όργανο “σαρκί” δεν είναι γνωστό· η λέξη σημαίνει μοναχά τραγούδι, λοιπόν ίσως η φράση “έπαιζεν το σαρκί”= ανάλαβε το τραγούδι (το μέρος το ωδικό) της “συμφωνίας”. Ρεμπάπι είναι περίεργο αράπικο όργανο, που παίζεται με δοξάρι σα βιολί, αλλά έχει στην άκρη στρογγυλό κουτί, λοιπόν μοιάζει και με μπουζούκι». Βλ. και Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 539 σημ. 2: «Εγώ λαλούσα το μπουζούκι λεγόμενον, ο Χριστόδ. τον ταμπουράν με δύο τέλια, ο Σπ. Μίλιου το φλάουτον, άλλοι άλλα όργανα ευμετακόμιστα, <καθώς> μπουλγαριά, ρεμπάπια».

60. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 195.
61. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 236.
62. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 151.
63. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 441.
64. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 178-180. Ο Γρίβας είχε κακή εμπειρία από συμμετοχή του σε προηγούμενο χορό: «Ο Γρίβας [...] ευρεθείς εις ένα <άλλον> χορόν τον οποίον έδωσεν ο Σκούφος, έλαβεν τινά δυσαρέσκειαν από τους <Ευρωπαϊούς> φιλελευθέρους άνδρας <νεκα της αήθους εν Ελλάδι συμπεριφοράς των> προς τας γυναίκας, ή από ζηλειάν του να μη σχετισθή άλλος <με την νεαράν σύζυγόν του>». Βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 179 και σημ. 3.
65. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 42. Σε μια περίπτωση συνωμοτικής ορκωμοσίας μεταξύ αξιωματικών για να μην υποχωρήσουν στα όσα αποφάσισαν, ο Χατζηχρήστος ορκίστηκε στα τούρκικα: «Ο 500χος Βάγιας [...] πετών το φέσι του εγερθείς αρπάζει μίαν εικόνα από το εικονοστάσιον, παρουσιάζει αυτήν ξεσκούφωτος εν τω μέσω λέγων ότι: — Όποιος το γυρίση από όσα αποφασίσαμεν, η Παναγία αύτη και ο Χριστός να τον εκδικηθή! Την προσφέρει πρώτον εις τον Χατζή-Χρίστον <προς ασπασμόν>. Ο Χατζή-Χρίστος, σηκωθείς όρθιος, εναγκαλίζων αυτήν την ασπάζεται πρώτος <και> φωνάζει τούρκικα: [από το Θεό να το βρη όποιος αλλάξη γνώμη]». Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 252.
66. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 231· βλ. και τ. 2, 238-239.
67. «Εφονεύθη ο Νικολάκης εξάδελφός μου εκείνην την ημέραν, όστις έδειξεν την μεγαλυτέραν γενναίότητα ενθαρρύνων τους λοιπούς εις την λουνέτταν συστρατιώτας του, προσθέτων ότι· όποιος πεθάνη εκείνην την ημέραν θα πηγαίνη ως μάρτυρας εις τον Παράδεισον. Οι συστρατιώται του έλεγαν <ότι>, ωσάν να προέβλεπεν τον θάνατόν του, ήτον όλος χαρά και γέλια. Επληγώθησαν και άλλοι τρεις στρατιώται μου και ο ψυχογυιός μου». Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 438 σημ. 1.
68. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 178-179. Για αυτή τη ναυμαχία, τις ενθουσιώδεις κραυγές των πολιορκημένων για τη νίκη του ελληνικού στόλου, τον ηρωισμό του Μιαούλη και των ναυτών του, καθώς και για άλλες αναφορές στο θείο, βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 176-184.
69. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 270.
70. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 425: Ο οπλαρχηγός Τζιόγκας «τον Αγαθάγγελον τον έσερνεν εις τον κόλπον μαζί του· όποιον άκουγεν ότι ηξεύρει γράμματα τον επρότεινεν να τον λύση καμμίαν προφητείαν, και να την προσαρμόση με τα ενεστώτα της Ελλάδος». Και αντιδρούσε όταν οι «προκομμένοι», ανάμεσα σε αυτούς και ο Μαυροκορδάτος, τον παρότρυναν να μην εμπιστεύεται απολύτως τα εκεί γραφόμενα.
71. «Πολλοί φιλογενείς Έλληνες, φίλοι των Οπλαρχηγών, δεν έλειπον να μας ενθαρρύνουν με εξωτερικάς ειδήσεις· μάλιστα ο Κοσ <Γεώργ.> Τουρτούρης τετράδια ολόκληρα <επιστολών> έστελνεν κατ' ευθείαν [από τη Ζάκυνθο] εις τον Στορνάρην, πλήρεις από προφητείας <εκ> της Αποκαλύψεως και του Αγαθαγγέλου, τα οποία έκαμναν μεγάλη εντύπωσιν και έδιδον μέγα θάρρος εις πολλούς των Οπλαρχηγών». Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 165.
72. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 667 σημ. 3: «[...] αρχάς Οκτωμ., έφθασεν και ο Ρωσικός στόλος εις την Μεσόγειον, και ενώθη με τους λοιπούς. Ζυμωμένοι όλοι μας, απ' αρχής της Επαναστάσεώς μας, με το πνεύμα ότι από αυτούς <τους Ρώσους> άρχισεν, η σωτηρία μας, και από αυτούς θα βοηθηθούμεν ειλικρινώς, αρχίσαμεν <ήδη> να πιστεύωμεν όλα τα προφητευόμενα [...] από τους πατέρας μας και να επαναλαμβάνωμεν τας προρρήσεις του Αγα-

- θαγγέλου. Εβεβαιώθημεν πλέον ότι εις το εξής παιγνίδια δεν θα έχωμεν από την πολιτικήν <των Μ. Δυνάμεων> παρά, ή ούτως ή άλλως, έπρεπεν να τελειώσουν τα βάσανά μας».
73. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 413.
74. Ο δεσπότης στο Μεσολόγγι υπαγορεύει τον τρόπο με τον οποίο θα επιχειρηθεί η έξοδος και ο Κασομούλης γράφει· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 259-262.
75. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Παπαφλέσσα. Βλ. τι σημειώνει για αυτόν ο Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 68-69: ο Παπαφλέσσας «ξέπλυνε με τον θάνατόν του τούτον τας κηλίδας οπού έφερνεν διά τας παραδρομάς, ως προς την ιερατικήν διαγωγήν <του>. Αιωνία του η μνήμη».
76. Μοναχός κηρύττει ότι ο Ιμπραήμ θα νικηθεί μόνο με προσευχές και συνάζει χρήματα. Τον σκότωσαν τελικά οι Αιγύπτιοι και του τα πήραν· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 83.
77. Ιερέας, «προσκυνημένος», κάνει τον κατάσκοπο υπέρ των Τούρκων· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 416.
78. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ΄ Διοικητική Περίοδος (Ιούνιος 1827 - Ιανουάριος 1828)*, εισ. και επιμ. Χρήστος Λούκος, μεταγραφή Λένα Κορομηλά (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2020), 317 και 123 αντίστοιχα.
79. Στη διάρκεια του 1821 η παιδεία υπαγόταν στο υπουργείο των Εσωτερικών και μόνον άτυπα το υπουργείο Θρησκείας αναμειγνυόταν σε εκπαιδευτικά ζητήματα. Η Τρίτη Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας καθιέρωσε τη Γραμματεία επί του Δικαίου και της Παιδείας, και μόνον επί Καποδίστρια δημιουργείται η ενιαία Γραμματεία της Δημοσίου Παιδείας και Εκκλησιαστικών Πραγμάτων. Βλ. Αριστείδης Στεργέλλης, «Τα “φώτα” και η διοικητική διαχείριση των υποθέσεων της εκπαίδευσης κατά την Επανάσταση», στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά* (Αθήνα: Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995), 141-144.
80. Βλ. μεταξύ άλλων Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός: Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μετάφραση Ιωάννα Πετροπούλου (Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1981) και 2η έκδ. συμπληρωμένη 1986· Κώστας Λάππας, «Πατριαρχική σύνοδος “Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων* 11 (1987): 123-153.
81. Μενέλαος Α. Τουρτόγλου, «Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας (Προσπάθεια ρυθμίσεως αυτών επί Καποδίστρια)», *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986): 65-89.
82. Ι. Καποδίστριας (Ναύπλιο) προς πρίγκιπα Gortschakoff (Φλωρεντία), 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1829, σχέδιο, στα γαλλικά, ΓΑΚ Κέρκυρας, Αρχείο Καποδίστρια, Εξερχόμενα, φάκ. 113· η μετάφραση είναι του συγγραφέα.
83. Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, «Εγκύκλιοι (Αυγ. 1821-Ιαν. 1822) του Οικουμενικού Πατριάρχη Ευγενίου Β΄ περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού* 2 (2000): 19-43.
84. Ι. Καποδίστριας (Ναύπλιο) προς Ν. Καλλέργη, έκτακτο επίτροπο Βορείων Κυκλάδων (Σύρα), 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1829, ιδιαίτερο, ιδιόγραφο, σχέδιο, στα γαλλικά, ΓΑΚ Κέρκυρας, Αρχείο Καποδίστρια, Εξερχόμενα, φάκ. 140/18· η μετάφραση είναι του συγγραφέα.
85. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 587.
86. Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, 105.
87. Βλ. πώς ο Λάζαρος Κουντουριώτης συμβουλεύει τον γαμπρό του Ιωάννη Ορλάνδο να υποφέρει το πένθος από τον θάνατο του γιου του· *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*, επιμ. Αντώνιος Λιγνός, τ. 1 (Αθήνα, 1920), 159-160. Ο Φίλιππος Ιωάννου, που

- φοβήθηκε ότι κλονίστηκε η πίστη του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη θεία δικαιοσύνη ύστερα από τον απανωτό θάνατο τεσσάρων παιδιών του, του υπενθύμισε τις βουλές της Θείας Πρόνοιας. Βλ. Χρήστος Λούκος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: «Τα Νέα», 2010), 62.
88. Βλ. και Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. 8, *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους* (Θεσσαλονίκη, 1988), κεφάλαια όπως: «Εκφυλισμός και κατάργηση του θεσμού των ψυχογιών», 240-241· «Εικόνες από τη ζωή των ατάκτων στα 1830», 264-269· «Ψυχολογία των πολεμικών ηθών των ατάκτων», 156-170, όπου και τα θέματα «Η ακολασία των αντιπάλων», 164-165, «Η αρπαγή», 166-169, «Ο θρησκευτικός φανατισμός», 169-170.
89. Πβλ. Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη», 12-19.
90. Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, 19-23.
91. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 262 σημ. 3: «Η ποινή, την οποίαν έκαμνον οι Καπιταναίοι εις τους ατάκτους στρατιώτας, ήταν η μεγαλυτέρα να κόψουν τα μαλλιά του εγκληματία εμπρός εις τον στρατόν, να τον διώξη απ' εκείνην την επαρχίαν ο Καπιτάνος, χωρίς να τον αφοπλίση· και τούτο το έκαμναν διά να ζήση και αλλού, να μη χάση τα όπλα του. — Εις το ντουφέκι του μόνον κρέμεται, έλεγαν, και την ελπίδα του δεν πρέπει να την κόψωμεν».
92. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 457. Βλ. και Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού*, 185-186, για όσα μαρτυρεί ο Κασομούλης ως προς τη διαίρεση σε κατηγορίες των αρματολών και γενικά μεταξύ των δυναμένων να φέρουν όπλα στην περιοχή του Ασπροποτάμου.
93. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 349.
94. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 510-511.
95. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 138-140.
96. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 363, 400.
97. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 309-310.
98. Από κάποια λεγόμενα του Ζαΐμη η φρουρά είχε λόγους να δυσπιστεί ως προς τις υποσχέσεις του. Σε μια συνάντηση τους είπε να φύγουν γιατί το Ναύπλιο δεν χωρούσε άλλους. Όταν του αντέτειναν ότι είναι δίκαιο οι άλλοι στρατιωτικοί να φύγουν γιατί αυτοί αρκετά έκαναν το «χρέος» τους, απάντησε ότι όλοι πρέπει να φύγουν διότι μένοντας και «στενοχωρώντες την Κυβέρνησιν – τον πούτζον μας θα πάρετε! Άκουσαν “τον πούτζον μας θα πάρετε” από τον Ζαΐμη, και όλων τα μάτια σπινθηροβόλησαν από θυμόν [...] Αρχισεν ο σωρός των παρεστώτων <στρατιωτικών> να ψιθυρίζη και να τον επισωρεύη μυριάς ύβρεις απ' όπισθεν [άλλος την γυναίκα, άλλος ταις θυγατέρας του και άλλος άλλα]. Άλλην ομιλίαν δεν εκάμαμεν. Σηκώθηκεν και έφυγεν παρευθύς· διότι αρκετά μας είχεν ερεθίσει» Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 308.
99. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 354-355.
100. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 383-384.
101. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 359.
102. Βλ. περιγραφή στρατιωτών χωρίς πόρους, Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 665.
103. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 298.
104. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 239. Βλ. και Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 250: «Το εσπέρας απεράσαμεν άντικρυ εις το Αγραφιώτικον σύνορον, χωρίον Νιχώρι Τριάδος. Όσην δυστυχίαν δύναται να υποθέση κανένας την έβλεπεν εις τούτους τους χωρικούς από τα αλλεπάλληλα βάσανα των καταδρομών των Τουρκών και Κλεπτών».
105. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ' Διοικητική Περίοδος*, *passim*.

106. Στο ίδιο, *passim*.
107. Στο ίδιο, αντίστοιχα 166 και 169, 101, 305, 42.
108. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 8, 579· αντλεί από το Γ. Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του βίου μου*, επιμ. Ελευθέριος Γ. Πρεβελάκης (Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού/Ακαδημία Αθηνών, 1974), 160-161.
109. Βλ. παραπάνω, σημ. 26.
110. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ' Διοικητική Περίοδος*, 114.
111. Βλ. τη συνεδρίαση 121, στις 5 Δεκεμβρίου 1827: «Δ'. Ανεγνώσθη αναφορά του στρατηγού Μακρηγιάννη, διά της οποίας λέγει, ότι πέρυσιν επί δημοπρασίας ηγόρασε τα δέκατα των προσόδων του Κρανιδίου, Καστρίου και Φούρνων, ότι η εν Καστρίω συγκροτηθείσα Γ' Εθνική Συνέλευσις, εχάρισε τας προσόδους και του Καστρίου και των Φούρνων εις τους κατοίκους των χωρίων τούτων διά τρία έτη, και εκ τούτου δεν εσύναξε τα των δεκάτων δικαιώματα, και ότι στείλας ανθρώπους εις Κρανίδιον, διά να συνάξωσι τα δέκατα απ' εκείνην την επαρχίαν, εκινδύνευσαν να φονευθώσιν από τους Κρανιδιώτας, και επέστρεψαν άπρακτοι, χωρίς να λάβωσιν ουδ' οβολόν. Παρακαλεί δε να διαταχθώσιν εντόνως οι Κρανιδιώται να τον δώσωσι το δίκαιόν του, κατά τας εναντίον των περικλειομένας διαμαρτυρήσεις, και αντί των προσόδων του Κρανιδίου και Φούρνων, να τον δοθώσιν αι πρόσοδοι των χωρίων Διδύμου, Κάτω Ναχαγιέ, Μοναστήρι, Αυγού, Θερμίσι, Σκλινάρι, Σαμπερίτζα, και των Σιλεβίνων, διότι λέγει, ότι από τας χαρισθείσας προσόδους Καστρίου και Φούρνων, ήθελε συνάξει 28.000 γρόσια, κατά τας οποίας έλαβε πληροφορίας». Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ' Διοικητική Περίοδος*, 260-261.
112. Κασσομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 21.
113. Χρήστος Λούκος, «Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος: Η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», *Τα Ιστορικά 2* (Δεκέμβριος 1984): 283-296.
114. Κασσομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 99.
115. Κασσομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 250.
116. Βλ. τι είδε ο Κασσομούλης (*Ενθυμήματα*, τ. 1, 152) έξω από την Τριπολιτσά: «Εις τον δρόμον διαβαίνοντες, έβλεπα εις τα παράθυρα των σπιτιών σημαίας ζωγραφισμέναις με Αγίους Γεωργίους, με Παναγίαις, με Σταυρούς, μ' Αγίους Δημητρίους, μ' Αγίους Νικολάους, κατά την δόξαν του κάθε οπλαρχηγού των Ελλήνων». Και ο Υψηλάντης πρόσφερε για την ετοιμαζόμενη εξέγερση στη βόρεια Ελλάδα μια σημαία «τρίχροον και με φοίνικα ζωγραφισμένον, και <με> σταυρόν χρυσωμένον εις την κορυφήν». Κασσομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 158-159, 195.
117. Ο Γιάννης Κόκκωνας, με μια επανεξέταση των σχετικών μαρτυριών, έδειξε ότι οι κατώτεροι στην τάξη αρχηγοί επέσπευσαν την έφοδο που οδήγησε στην άλωση, για να προλάβουν την υπό όρους παράδοσή της στους επικεφαλής των Ελλήνων και την εκ μέρους τους οικειοποίηση του πλούτου των πολιορκούμενων Τούρκων. Βλ. Γιάννης Κόκκωνας, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς: Η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το “ρεσάλτο”», στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 12 και 13 Ιουνίου 2015* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018), 21-44.
118. Κασσομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 151-152.
119. Βλ. τι συνήθως παρακολουθούσε ένα στρατεύμα, ένα είδος άτυπης επιμελητείας: «Εφθασαν έπειτα και τα εν Σαλώνοις στρατεύματα με όλας των τας αποσκευάς, με στάναις, με αγέλαις ίππων, γελαδίων, και στρατοπέδευσαν μαζί μας». Κασσομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 296.
120. Ισμαήλ Κανταρέ, *Το Κάστρο*, μετάφραση Τασούλα Καραϊσκάκη (Αθήνα: Πορεία, 1987).

121. Το τμήμα των στρατιωτικών *Ενθυμημάτων* του Κασομούλη που αναφέρεται στη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου αναδημοσίευσε πρόσφατα ο Αλέξης Πολίτης με αναλυτικά και διεισδυτικά επιλεγόμενα· βλ. Νικόλαος Κασομούλης, *Με το σπαθί εις το χέρι και με το ντουφέκι στο πολιορκημένο Μεσολόγγι* και Αλέξης Πολίτης, *Η προσωπική εμπειρία ως Ιστορία*, Παλαιά κείμενα, νέες αναγνώσεις (Ηράκλειο και Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021).
122. Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στην Επανάσταση του 1821*.
123. Βλ. *Αθηναϊκόν Αρχεῖον*, επιμ. Γιάννης Βλαχογιάννης (Αθήνα, 1901) και *Απομνημονεύματα Αθηναίων αγωνιστών*, επιμ. Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21* (Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χχ.).
124. Για τις κατηγορίες κατά του Καραϊσκάκη, την παραπομπή του σε δίκη, τα πρακτικά της δίκης και την καταδίκη του, βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 374-390. Διαθέτουμε μια καλή βιογραφία για τον Καραϊσκάκη: Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*. Βλ. και τις δύο νέες σχετικές μελέτες Διονύσης Τζάκης, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη: Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη* (Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021) και Παντελής Μπουκάλας, *Το μάγουλο της Παναγίας: Αυτοβιογραφική εικασία του Γεωργίου Καραϊσκάκη* (Αθήνα: Άγρα, 2021).
125. Βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 143-146.
126. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 293: Παρόντων του Τζιόγκα και του Ράγκου, που έδρασαν εκτός του Μεσολογγίου, ο Κασομούλης είπε: «ημείς ηξεύρομεν ότι μόνον ο Καραϊσκάκης έδωσεν βοήθειαν πάντα προς ημάς, και εις το τέλος ακόμη ήθελε μας ωφελήσει περισσότερο, εάν δεν τον έπιανεν η βροχή».
127. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 479-480.
128. Ο Καραϊσκάκης, που είχε «εις τον νουν του γενικώτερα πράγματα», ήθελε κάποιο συμβιβασμό στο θέμα του Παλαμηδιού, προκαλώντας την αντίδραση του Θ. Γρίβα· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 330-332. Βλ. και στο ίδιο, 344: «Ο Καραϊσκάκης, έχων γενικώτερον σκοπόν [...] βλέπων να παρασύρεται ο στρατός από τους μισθοδοτούντας, άρχισεν πλέον να αγανακτή και να υβρίζει και θεόν και ανθρώπους και Διοίκησιν».
129. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 515.
130. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 511-512.
131. Διαθέτουμε μια νέα και αξιόλογη βιογραφία του Θ. Κολοκοτρώνη από τον Δημήτρη Δημητρόπουλο, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: «Τα Νέα», 2009).
132. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 152-154.
133. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 64-65.
134. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 71-73.
135. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 667 σημ. 3.
136. Το σχέδιο αυτό αποκάλυψε στον Γ. Κάνινγκ ο πρεσβευτής της Ρωσίας στο Λονδίνο, τονίζοντας ότι το είχε εγκρίνει και η Πύλη. Δεν έχει αποδειχθεί αν το σχέδιο πράγματι αποφασίστηκε, η συνεχής πάντως αποστολή γυναικόπαιδων στα σκλαβοπάζαρα της Αιγύπτου το καθιστούσε ευλογοφανές. Βλ. Harold Temperly, *The Foreign Policy of Canning 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance, and the New World* (Λονδίνο, 1925), 348-351.
137. Δημήτριος Αινιάν, *Ο Καραϊσκάκης*, επιμ. Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, *Ελληνική Βιβλιοθήκη* (Αθήνα: Ερμής, 1974), 127-147.
138. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 92-93.
139. Βλ. ενδεικτικά Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 9, 127, 212-213.

140. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 302.
141. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 267-268.
142. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 297-299.
143. Όταν τελικά αποφασίστηκε, το 1824, η αποστολή και κάποιων γενιτσαρικών ταγμάτων (6.000 περίπου) για την καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης, δεν είχε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα. Οι Γενίτσαροι αρνούταν ουσιαστικά να εκτεθούν σε κίνδυνο, δεν συνεννοούνταν με τις άλλες στρατιωτικές δυνάμεις, λιποτακούσαν. Αντίθετα, στην Κωνσταντινούπολη κάποιες ομάδες από αυτούς προσπάθησαν να σκηνοθετήσουν μια εξέγερση των Ελλήνων ώστε να τους ανατεθεί η σφαγή τους και η αρπαγή της περιουσίας τους. Η αδυναμία του σουλτάνου να χρησιμοποιήσει τους γενιτσάρους για την αντιμετώπιση ενός τόσο καίριου για την Οθωμανική Αυτοκρατορία γεγονότος, της Ελληνικής Επανάστασης, πρόσθεσε ένα ακόμη αίτιο για να αποφασιστεί λίγο μετά η πλήρης εξόντωσή τους. Βλ. Η. Şükrü İlicak, «The Greek War of Independence and the Demise of the Janissary Complex: A New Interpretation of the “Auspicious Incident”», στο *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete IX: A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2015*, επιμ. Marinos Sariyannis (Ρέθυμνο: Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019), 483-493. Βλ. επίσης στο ίδιο άρθρο: (α) Όταν στις 19 Μαΐου του 1823 ο σουλτάνος πρότεινε να εισαχθεί η ευρωπαϊκή τακτική σε όλα τα οθωμανικά στρατεύματα, αντέδρασαν οι Γενίτσαροι και αρνήθηκαν να σταλούν τμήματά τους στον Μοριά. (β) Μεγάλη πυρκαγιά την 1η Μαρτίου του 1823 κατέστρεψε 15.000 σπίτια. Κατά τον βρετανό πρεσβευτή Strangford, το γεγονός ότι δεν κάηκε ούτε ένα χριστιανικό σπίτι, ο λαός, αλλά ακόμη και κάποιοι τούρκοι υπουργοί, το απέδωσαν σε θεία τιμωρία για τις σφαγές στη Χίο. (γ) Ένα δείγμα έξαρσης του μυστικισμού: Γράμμα του Μωάμεθ που βρέθηκε στον τάφο του και απευθυνόταν στον Μαχμούτ μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Ο προφήτης τον προειδοποιούσε ότι η αληθινή μουσουλμανική πίστη παρήκμαζε και τον πληροφορούσε ότι από τους 70.000 μουσουλμάνους που χάθηκαν τα δύο τελευταία χρόνια στη μάχη, μόνο 47 πέρασαν τις πύλες του Παραδείσου. (δ) Κύρια θέση του άρθρου: η Ελληνική Επανάσταση συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση εκείνων των προϋποθέσεων στις σχέσεις πολιτείας και κοινωνίας και στη δημιουργία ενός συγκεκριμένου ηθικού κλίματος που επέτρεψαν στην κεντρική εξουσία, χωρίς αντιδράσεις, να διαλύσει το σώμα των γενιτσάρων.
144. Η. Şükrü İlicak, «A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence, 1821-1826», διδακτορική διατριβή, Harvard University, 2011.
145. Ειρήνη Καλογεροπούλου, «Ζητήματα ανεφοδιασμού και πειθαρχίας στο πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας (1821-1825): Η μαρτυρία του στρατιωτικού διοικητή Γιουσούφ Μουχλίς πασά», στο *Ψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, 12 και 13 Ιουνίου 2015* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018), 45-58. Για τις απόψεις ενός άλλου οθωμανού αξιωματούχου, βλ. Σοφία Λαΐου και Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Ιστορική βιβλιοθήκη 1821, αρ. 2 (Αθήνα: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019).
146. Βλ. Η. Şükrü İlicak, «Revolutionary Athens through Ottoman Eyes (1821-1828): New Evidence from the Ottoman State Archives», στο *Ottoman Athens: Archaeology, Topography, His-*

- logy, επιμ. Μαρία Γεωργοπούλου και Κωνσταντίνος Θανασάκης (Αθήνα: American School of Classical Studies at Athens, 2019), 141-157.
147. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 203. Βλ. και πώς κρατήθηκαν για λίγο καιρό κάποιες ειρηνικές επαφές των δύο αντιπάλων στα Άγραφα και τον Ασπροπόταμο σε περίοδο μη πολεμικών επιχειρήσεων: «Τα στρατόπεδα τα Τουρκικά αφού διελύθησαν από όλα τα μέρη, με τους Τούρκους οι Έλληνες έλαβαν περισσότερον θάρρος, και ανταμώνοντο πάντοτε εις τα παζάρια, και εδιηγούντο πού ενικήθησαν και πού ενίκησαν <έκαστοι>» (Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 275).
148. Για μια ψυχολογική-θεολογική ερμηνεία για τις σφαγές Τούρκων και Εβραίων, βλ. Αντώνης Λ. Σμυρναίος, «Τόποι μαρτυρίου Ελλήνων, Τούρκων και Εβραίων στην Ελληνική Επανάσταση: Ένας αμφισθενής καθαγιασμός του ηρωισμού και της βίας;», στο *Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού αγώνος κατά την επανάσταση του 1821, Πρακτικά ΣΤ' συνεδρίου*, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (Αθήνα: Δομή και Αρχονταρίκι, 2019), 235-273. Ο Κ. Πολυχρονιάδης συμβούλευε (προς αδελφούς Κουντουριώτες, Λιβόρνο 9/21 Σεπτεμβρίου 1822) τους επαναστάτες να φέρονται αδελφικά στους Γραικολατίνους, να μη φονεύουν άοπλους Εβραίους, γιατί αγανάκτησε η Ευρώπη για όσα έγιναν εναντίον τους: *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 1, 96-101.
149. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 398.
150. Μαζί με την αποστολή πολεμοφοδίων για τους αγωνιστές του Ολύμπου με υδραίικο πλοίο, «είχα στείλει και τους Τούρκους μαζί των, τον Σαρηγκιολίτην, όμως συμφωνήσας με τους στρατιώτας μου ο ναύτης [=πλοίαρχος] τον έπνιξαν ως ασθενή, και του πήραν εν κομματί μάλαγμα και τα φορέματά του»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 164. Επίσης, οι Μαυρομιχαλαίοι οικειοποιήθηκαν το χαρέμι του Χουρσίτ πασά: «Τον Κεχαγιάμπεγην του Χου[ρ]σίτ πασά, τα χαρέμια <του> και τον Καϊμακάμην <του> τους είχεν υπό την επίσκεψίν του ο Πετρόμπεης –τους είδα προσωπικώς– και εκεί εκατοικούσεν ο Γεωργάκης Μαυρομιχάλης»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 161. Τέλος, πιο γνωστή είναι η αιχμαλωσία του Κιαμής μπέη, ο οποίος κρατήθηκε ζωντανός γιατί πολλοί περίμεναν να τους αποκαλύψει τα φημιζόμενα αμύθητα πλούτη του στην Κόρινθο. Θανατώθηκε κατά την εισβολή του Δράμαλη. Βλ. τι συμβούλεψε τους Έλληνες: Στην εορτή του ο Υψηλάντης κάλεσε τους επισήμους, καθώς και τον Κιαμίμπη της Κορίνθου και τον γέροντα Αρναούτογλου (Ιμπραϊμ πασά, βοεβόδα Καλαβρύτων). Τους είπε ο Κιαμίμπη, που γνώριζε ελληνικά: «Η Τουρκιά δεν χάνεται με την άλωσιν μόνον της Τριπολιτσάς [...] Ο θεός ηθέλησεν να σας βοηθήση, και επετύχετε. Σας συμβουλεύω όμως, ως φίλος Τούρκος, να παύσετε από τας διχονοίας σας, να γνωρίσετε έναν αρχηγόν να σας κυβερνά». Σε αυτόν θα πει πού έχει κρυμμένους τους θησαυρούς του. Τον ευχαρίστησαν για τη συμβουλή του· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 161.
151. Η παρασπονδία των ελλήνων στρατιωτών μετά την παράδοση από τους Τούρκους του Αγίου Σπυρίδωνα στον Πειραιά θα εκθέσει τον Καραϊσκάκη απέναντι στον Κόχραν και τον Τσωρτς. Βλ. μεταξύ άλλων τις κατηγορίες των ίδιων των Τούρκων: «Εις όλα τα οχυρώματα αι συνδιαλέξεις <μας> με τους εχθρούς, όλην την νύκταν, δεν ήτον άλλαι, παρά κατακρίσεις <εκ μέρους των> περί της απιστίας μας, και κατάραις ότι, εντός ολίγου, ο Θεός θέλει μας το πληρώσει. Όσα και αν ελέγαμεν, δεν είχαμε κανένα δίκαιον, <αν και> το πράγμα έγινεν χωρίς την θέλησίν μας»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 495.
152. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 131, βλ. και στο ίδιο, τ. 2, 125.
153. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 69-70.

154. Βλ. ενδεικτικά Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 104-215, και ιδιαίτερα στο ίδιο, τ. 2, 120-125.
155. Βλ. κάτι ενδεικτικό που αποθησαύρισε ο Κασομούλης ως «ανέκδοτον», στο *Ενθυμήματα*, τ. 2, 108-109 σημ. 3: «Ένας Τούρκος Πελοποννήσιος (ή Κρητικός ή εξ άλλου μέρους) ήξευρεν την Ελλην. γλώσσαν καθαρά, (ίσως και τουρκεμένος παιδιόθεν)· κάθε νύκτα δεν έκαμνεν άλλο, παρά να υβρίζη την Παναγίαν και τον Σταυρόν, τα Μυστήρια, την Κολυμβήθραν, και δεν άφινεν τίποτες ιερόν χωρίς να λέγη αισχρόν <περί αυτού>. Ένας Κραβαρίτης στρατιώτης, από του Μακρή τον προμαχώνα, τον άκουγεν, τον έλεγχεν να μη εξυβρίζη την θρησκείαν με τόσην ποταπότητα. Ο Τούρκος εξακολουθούσεν περισσότερον. Τον λέγει και ο Έλλην στρατιώτης <τότε>: “Ωρέ Τούρκε, έσωσες υβρίζοντας, ή ακόμα”; Είπεν, είπεν <πάλιν> όσα εδυνήθη. <Τότε>: Έσωσα! λέγει ο Τούρκος. — Άκουσε λοιπόν, τον αποκρίθη ο Έλλην (επαναλαμβάνων συχνά το χέσιμον): “Να σας χέσω τον Μωαμέτην σας, να σας χέσω τον Αλήν, να σας χέσω την Σερίφ, να σας χέσω το Σαντζιάκ Σερίφ – να χέσω τον τάφον του Μωαμέτη σας και του Αλή, να χέσω το χατζηλίκι σας, να χέσω τον Σουλτάνον σας και όλα τα ρετζιάλια του, τα τζαμιά σας και τους τεκέδες όλους και το Κουράνι σας. Να χέσω τον Βεζίρην σας Κιουταχίν και όλους τους πασιάδες σας, να χέσω τους μπιμπασιάδες σας, τους μπουλουμπιασιάδες σας και το ασκέρι σας· να χέσω και τα δικά σας τα μούτρα, το κεφάλι σου, τα μαλλιά σου, τα φρύδια σου, τα μάτια σου, την μύτην σου, τα μουστάκια σου, το στόμα σου, τον λαιμόν σου, τα χέργια σου, τα νύχια σου· να χέσω τα άρματά σου, τα πιστόλια σου, το ντουφέκι σου, το γιαταγάνι σου· να χέσω το τζιμπούκι σου, τον λουλέν σου, τον <ι>μαμέν σου· να χέσω την σακκούλαν οπού βάνεις καπνόν και ταις φούνταις της σακκούλας”. (Και όλα τα είπεν ωσάν νερόν, με μίαν πνοήν). Άκρα σιωπή, να ακούσουν και αυτοί και ημείς. Ακούσας ο Τούρκος ταις φούνταις της σακκούλας... — “Ουχ ο κερατάς, λέγει, τίποτες δεν άφησεν άχεςτον. Ινσάφι, βρε, φωνάζει, δεν ξαναβρίζω”. Μία φωνή γέλωτος και από τους δύο στρατούς. Οι Τούρκοι ύβριζαν τον ειδικόν τους, διότι <πρώτος> έδιδεν τοιαύτην ποταπήν αφορμήν <εις ύβρεις>».
156. «Από λόγκον εις λόγκον περιλανώμενος ένας Τούρκος Οσμανλής, φυγάς από Λάρισσαν, έξαφνα ευρέθη εις το στρατόπεδόν μας· όστις μας ειδηγήθη την μάχην του Μπαϊράμ πασιά εις Θερμοπούλας και την καταστροφή του» [εννοεί τη μάχη των Βασιλικών, 24 Αυγούστου 1821]· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 147 σημ. 1.
157. Βλ. *Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ΄ Διοικητική Περίοδος*, 148.
158. Πβλ. Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη», 24.
159. Βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Και πάλι ο Κασομούλης: Από την πολυσημία του οικονομικού», κεφ. ΙΧ στο *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού*, 181-200, όπου, μεταξύ των άλλων παρουσιάζονται τα εξής: σε τι συνίστατο η περιουσία ενός αρματολού (του Ν. Στορνάρη στην περιοχή του Ασπροποτάμου)· γενικότερα οι μορφές πλούτου σε αυτή την περιοχή στα προεπαναστατικά χρόνια· ο ρόλος της οικογένειας· ο τοκογλυφικός δανεισμός· η βιοτεχνία πλάι με την κτηνοτροφία· οι ισορροπίες και οι αντιπαλότητες μεταξύ οπλαρχηγών και προκρίτων· η παραδοχή από τον Στορνάρη της νέας πολιτικής πραγματικότητας που εξέφραζε η επαναστατική κυβέρνηση.
160. «Όλοι έλαβον <νέα> αποδεικτικά, από τα οποία επώλησαν πολλοί, διά την ανάγκην, <με έκπτωσιν> προς δέκα το %, και τα οποία <ίσχυον> δυνάμει του ψηφίσματος της Συνελεύσεως, ότι του Μισολογγιού τα διατάγματα [=αποδεικτικά υπηρεσίας] να λαμβάνωνται αντί μετρητών. Πολλοί αγορασταί εις τας εκποιήσεις έδωσαν εκ τούτων εις το Ταμείον αντί μετρητών, και αγόρασαν <εθνικά> κτήματα»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 306-307.

161. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 35-36.
162. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 299.
163. Πβλ. Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη», 25-26.
164. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 133. Βλ. στο ίδιο, 144: «Ο ζήλος μ' ευκόλυνεν <να παραβλέψω> και τα έξοδα και την διάβασιν και τους κινδύνους και τα συμφέροντα, <ακόμη δε και> ταις προξενιαίς των ευγενών και ωραίων και σεμνών παρθένων των δύο πολιτειών εκείνων [Σιάτιστας και Κοζάνης], αφήσας όλα του σπιτιού μας εις την διάκρισιν της μητρός – και της φοράς, παράβλεψα (μ' όλον οπού πρόβλεπα τας δυστυχίας) όλα τα ευτυχή συμφέροντά μου, και εδέχθην το βάρος τούτο υποσχεθείς να εκτελέσω όσον της δυνάμεώς μου».
165. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 135.
166. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, 226. Το κλάμα ήταν σύνηθες και στους άντρες την εποχή εκείνη: λόγω των επιτυχιών του Ιμπραήμ, ο Κασομούλης βρήκε τον Δ. Υψηλάντη στην Τριπολιτσά «κλαίγοντα διά τα δυστυχήματα της πατρίδος»· στο ίδιο, 59.
167. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού*, 179-180: «Ότι καθώς δεν είχε σαφήνεια ως προς τις κοινωνικές επιδιώξεις, μπορούσε να ερμηνευθεί και να εκληφθεί με ιδιαίζοντες τρόπους από ανθρώπινες ομάδες διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά με κοινή αναγωγή· την ανάγκη της ανατροπής της εξουσίας που είχε επιβάλει η κατάκτηση, της σουλτανικής εξουσίας».
168. Αντιδρώντας ο Ν. Στορνάρης όταν ένας πρόκριτος της περιοχής όπου ήταν το αρματολίκι του αμφισβήτησε τις επιλογές του («δεν χανόμεθα τόσος λαός ημείς διά σένα, οπού είσαι ένας μόνον!»), απάντησε με υπεροψία: «Φλυαρείς, γάιδαρε! τον λέγει· (εβγάζει το δίπλωμα της στρατηγίας) το βλέπεις αυτό; λέγει· είμαι στρατηγός της Κυβερνήσεως. Ό,τι σημαίνει ο Σκόδρας [πασάς] προς τον Σουλτάνον, σημαίνω κ' εγώ εις την Κυβέρνησίν μου. Όχι 20 χιλ. λαός, αλλά 100 χιλ. ωσάν εσάς δεν σημαίνουν τίποτες να χαθούν, παρά <να μη χαθώ> εγώ! Σκορπήσατε αμέσως, και όποιος θέλει, ο δρόμος είναι ανοικτός και διά τους Τούρκους και διά τους Ρωμαίους!»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, 327.
169. Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, 111-112.
170. Ο ντερβέναγας των Κραβάρων Αχμέτ Νεπρεβίστανης σε επιστολή του στον Κίτσο Τζαβέλα, στις 8 Σεπτεμβρίου του 1828, μεταξύ άλλων, έγραφε: «και διά τόπον ελληνικόν οπού τον λέγεις εδώ, εγώ και νησαλά θέλεις με γνωρίσεις ογλίγωρα, μωρέ κίτζο εγώ σε ηξεύρω αρβανήτην ωσάν εμένα, εσύ πού στον διάβολον τα έμαθες αυτά τα Ελληνικά και εγώ δεν ηξεύρω»· Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 3, 124.
171. Βλ. ενδεικτικά Νίκος Θεοδοκάς και Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας: Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006).

Βιβλιογραφία

- Αθηναϊκόν Αρχείον. Επιμέλεια Γιάννης Βλαχογιάννης. Αθήνα, 1901.
- Αινιάν, Δημήτριος. *Απομνημονεύματα*. Επιμέλεια Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης. Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21. Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χχ.
- Αινιάν, Δημήτριος. *Ο Καραϊσκάκης*. Επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη. Αθήνα: Ερμής, 1974.
- Απομνημονεύματα Αθηναίων αγωνιστών*. Επιμέλεια Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης. Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21. Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χχ.
- Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*. Επιμέλεια Αντώνιος Λιγνός, τ. 1-2. Αθήνα, 1920, 1921.
- Ασδραχάς, Σπύρος Ι. *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*. Εκδοτική φροντίδα Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2007.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*. Θεσσαλονίκη, 1939.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*. Θεσσαλονίκη, 1941.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*. Θεσσαλονίκη, 1948. 2η έκδοση: Θεσσαλονίκη, 1970.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος Ε. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. 6, *Η εσωτερική κρίση (1822-1825)*, τ. 7, *Ιωάννης Καποδίστριας ή η επώδυνη γένεση του νεοελληνικού κράτους*. Θεσσαλονίκη, 1982, 1988.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης. *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα*. Τετράδια Εργασίας 27. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2004.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης. *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: «Τα Νέα», 2009.
- Διακάκης, Αντώνης. *Το Μεσολόγγι στην Επανάσταση του 1821: Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*. Αθήνα: Ασίνη, 2019.
- Δρακάκης, Ανδρέας Θεοδ. *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπόλεως (Σύρας)*, τ. 2. Αθήνα, 1983.
- Θεοτοκάς, Νίκος, και Νίκος Κοταρίδης. *Η οικονομία της βίας: Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.
- Ηλιού, Φίλιππος. *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός: Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*. Μετάφραση Ιωάννα Πετροπούλου. Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1981. 2η έκδοση συμπληρωμένη 1986.
- Ilıcak, Şükrü H. «A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence, 1821-1826». Διδακτορική διατριβή, Harvard University, 2011.
- Ilıcak, Şükrü H. «The Greek War of Independence and the Demise of the Janissary Complex: A New Interpretation of the “Auspicious Incident”». Στο *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete IX: A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2015*, επιμέλεια Marinos Sariyannis, 483-493. Ρέθυμνο: Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας/Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών και Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019.
- Ilıcak, Şükrü H. «Revolutionary Athens through Ottoman Eyes (1821-1828): New Evidence

- from the Ottoman State Archives». Στο *Ottoman Athens: Archaeology, Topography, History*, επιμέλεια Μαρία Γεωργοπούλου και Κωνσταντίνος Θανασάκης, 141-157. Αθήνα: American School of Classical Studies at Athens, 2019.
- Καλογεροπούλου, Ειρήνη. «Ζητήματα ανεφοδιασμού και πειθαρχίας στο πολιορκούμενο φρούριο της Πάτρας (1821-1825): Η μαρτυρία του στρατιωτικού διοικητή Γιουσούφ Μουχλίσ πασά». Στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, 12 και 13 Ιουνίου 2015*, 45-58. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018.
- Καρώρης, Νικόλαος Αντ. «Ημερολόγιον πολιορκίας Αθηνών (29 Ιουνίου 1826 - 11 Απριλίου 1827)». Στο *Απομνημονεύματα Αθηναίων αγωνιστών*, επιμέλεια Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, 67-264. Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21. Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χ.χ.
- Κασομούλης, Νικόλαος. *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*. Επιμέλεια Γιάννης Βλαχογιάννης. Φωτομηχανική αναπαραγωγή από τον εκδοτικό οίκο Χ. Κοσμαδάκη και Σία, χ.χ., τ. 1-3. Αθήνα, 1939-1942.
- Κασομούλης, Νικόλαος. *Με το σπαθί εις το χέρι και με το ντουφέκι στο πολιορκημένο Μεσολόγγι. Αλέξης Πολίτης, Η προσωπική εμπειρία ως Ιστορία*. Παλαιά κείμενα, νέες αναγνώσεις. Ηράκλειο και Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.
- Κόκκωνας, Γιάννης. «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς: Η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το “ρεσάλτο”». Στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 12 και 13 Ιουνίου 2015*, 21-44. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018.
- Λαΐου, Σοφία, και Μαρίνος Σαρηγιάννης. *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: Από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*. Ιστορική βιβλιοθήκη 1821, αρ. 2. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2019.
- Λάππας, Κώστας. «Πατριαρχική σύνοδος “Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821». *Μνήμων* 11 (1987): 123-153.
- Λούκος, Χρήστος. *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: «Τα Νέα», 2010.
- Λούκος, Χρήστος. «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821». Στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 12 και 13 Ιουνίου 2015*, 357-383. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018.
- Λούκος, Χρήστος. «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη: Σκέψεις για μια άλλη χρησιμοποίηση της μαρτυρίας του». Στο *Πρακτικά συνεδρίου «1821 και απομνημόνευμα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση»*, επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη και Παντελής Μπουκάλας, 11-26. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020.
- Μεταξάς, Κωνσταντίνος. *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*. Επιμέλεια Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης. Απομνημονεύματα αγωνιστών του 21. Αθήνα: Γ. Τσουκαλάς, χ.χ. 1η έκδοση: Αθήνα, 1878.
- Μπουκάλας, Παντελής. *Το μάγουλο της Παναγίας: Αυτοβιογραφική εικασία του Γεωργίου Καραϊσκάκη*. Αθήνα: Άγρα, 2021.
- Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων: Δ΄ Διοικητική Περίοδος (Ιούνιος 1827 - Ιανουάριος 1828)*. Εισαγωγή και επιμέλεια Χρήστος Λούκος. Μεταγραφή Λένα Κορομηλά. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2020.
- Ράππη, Βάλια. «Οικογενειακές συμμαχίες και επιγαμίες στα χρόνια της Επανάστασης του 1821». Στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821: Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 12 και 13 Ιουνίου 2015*, 341-356. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – περιοδικό *Μνήμων*, 2018.

- Σμυρναίος, Αντώνης Λ. «Τόποι μαρτυρίου Ελλήνων, Τούρκων και Εβραίων στην Ελληνική Επανάσταση: Ένας αμφισθενής καθαγιασμός του ηρωισμού και της βίας;». Στο *Πολεμικές συγκρούσεις και τόποι καθαγιασμού του απελευθερωτικού αγώνος κατά την επανάσταση του 1821, Πρακτικά ΣΤ' συνεδρίου*, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, 235-273. Αθήνα: Δομή και Αρχονταρίκι, 2019.
- Σοφριανός, Δημήτριος Ζ. «Εγκύκλιοι (Αυγ. 1821 - Ιαν. 1822) του Οικουμενικού Πατριάρχη Ευγενίου Β' περί δουλικής υποταγής των Ελλήνων στον Οθωμανό κατακτητή». *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού* 2 (2000): 19-43.
- Στεργέλλης, Αριστείδης. «Τα “φώτα” και η διοικητική διαχείριση των υποθέσεων της εκπαίδευσης κατά την Επανάσταση». Στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 141-144. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995.
- Temperly, Harold. *The Foreign Policy of Canning 1822-1827: England, the Neo-Holy Alliance, and the New World*. Λονδίνο, 1925.
- Τζάκης, Διονύσης. *Γεώργιος Καραϊσκάκης. Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος. Αθήνα: «Τα Νέα», 2009.
- Τζάκης, Διονύσης. *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη: Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021.
- Τουρτόγλου, Μενέλαος Α. «Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας (Προσπάθεια ρυθμίσεως αυτών επί Καποδίστρια)». *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986): 65-89.
- Ψύλλας, Γεώργιος. *Απομνημονεύματα του βίου μου*. Επιμέλεια Ελευθέριος Γ. Πρεβελάκης. Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού/Ακαδημία Αθηνών, 1974.

Aspects of Revolutionary Life in 1821: The Testimony of Nikolaos Kasomoulis

This study constitutes part of a wider effort to highlight and interpret the largely understudied actions and behaviors of people in areas of revolt during the Greek Revolution. By focusing on these actions and behaviors, this research seeks to paint a picture that is both complementary and essential to our understanding of the way of life during the Revolution. This project, which could be entitled “Living during the Revolution of 1821”, aspires to highlight the demographic developments, the fulfilment of everyday needs, the relations between the two sexes, the women, the children, the image that the revolutionaries had created both for themselves as free people as well as for others, and the weight of the Ottoman past and the revolutionaries’ breach with it, among other topics. The main claim of this study, which remains to be documented, is if the Greek Revolution as a traumatic event contributed to deeper changes in the consciousness and practice of the revolutionaries.

The text consists of the following chapters:

The figures: How did the people participating in various ways in the Greek Revolution look like? Which women and men were considered beautiful and which ones were not?

The relations between the two sexes: Were sexual relations and practices transformed by the new conditions wrought by the Greek Revolution?

The women: Besides the lives of famous women, those of the larger, anonymous female population are examined as well. It was the latter who bore the burden of familial care due to the absence or death of their husbands participating in the conflict and suffered the consequences of the war, with many of them being captured and sold in Oriental slave-markets.

The children: Emphasis is placed on the lack of sufficient data on the births and mortality rates of infants and children in 1821 attributed to illness, lack of food, and hardship, as well as the limited information regarding their literacy rates. The section also highlights aspects of life of the children that survived in the free regions, the villages, the cities, and the besieged castles. It was only natural that the war affected their games, and it was not uncommon for children to be involved in clashes with the enemy.

Dietary and survival issues: How did the revolted populations nourish themselves, particularly in times of crisis, during sieges, after abandoning settlements due to the enemy's advance or while seeking refuge in remote mountainous areas? Did farmers succeed in harvesting their crop before it was snatched or destroyed by the enemy or the starving revolutionaries? Throughout this tumultuous period, the greatest adversary for a large part of the population was hunger, and the struggle for survival remained their constant companion.

Clothing and armaments: How did the clothing and armaments of those commanding considerable power differ from that of their less powerful counterparts? What changes did the Revolution bring, and how were these changes reflected in the attempts of leading actors and others to imitate the clothing preferences of the previously dominant Turks and to display thus their supremacy and its various projections?

Entertainment: This paper also attempts to situate numerous facts regarding songs, music, and dance within their respective historical contexts. For instance, where did Kasomoulis learn to play several musical instruments?

Religiosity: While religious faith is pervasive among the revolutionaries, with the expected variations and qualitative differences in its expression depending on the different levels of education, overall sentiment, social standing, and other factors, it is not necessarily linked to the established church and its representatives. This crisis faced by the religious institutions was caused by the severance of ties between revolutionary Greece and the Patriarchate of Constantinople.

The world of men under arms: The complexity of this world is highlighted through the testimony of Kasomoulis, which offers the perspective of a common revolutionary whose scope transcends the individual case, since the witness does not appear "heroic" or particularly persistent in his views—unlike, for example, Yannis Makriyannis. Several underemphasized aspects of the lives and actions of the men under arms are brought to light, such as the hierarchies, the destitution and plundering, the opportunities for enrichment, the military camps, the battles, the heroes, real or fake, and the reactions towards the regimentation of the irregulars at the time of Kapodistrias. The actions of Georgios Karaiskakis and Theodoros Kolokotronis receive special mention.

The Other: In the sources related to 1821, there are numerous and various information and accounts regarding the par excellence Other: the Turk, the Albanian mercenary hired by the Sublime Porte, the Egyptian, and Muslims in general. However, there is scarce information on how the Other perceived the revolted Greeks, mainly due to the difficulty of reading documents written in

old Turkish script repositied in the Ottoman archives. Lately, as studies of both Greek and foreign turkologists are proliferating, the vital Muslim viewpoint is being added to the events of the time.

The economy: This section examines the crucial role of money—especially the pounds of the English loan or the expectation of their arrival—in the various relationships among men under arms, the quarrels during the division of various forms of property, the participation in the income market, and the acquisition of national estates, among others.

Changes in consciousness: More difficult, yet not without yielding results, is the search for the changes brought upon the consciousness and way of life of the revolutionaries instigated by the traumatic event of the Revolution. Did the Revolution's momentum result in new social relations, a new understanding of the world, or a breach in established perceptions and, if so, to what extent? Were traditional political and religious authorities questioned by the majority? How can the Greek revolutionary be delineated in comparison to his prerevolutionary self? The events of 1821 constituted not just a war for independence, but also a revolution with all the gravity and consequences carried by that term.